

KONTROWERSJE WOKÓŁ VIII ROZDZIAŁU
ADHORTACJI APOSTOLSKIEJ
AMORIS LAETITIA PAPIEŻA FRANCISZKA.
OCENA I STUDIUM ANALITYCZNE
Z PERSPEKTYWY CZASU

Treść: Wstęp; 1. Istota sporu. Stanowisko papieskie; 2. Spojrzenie kanonistów; 3. Spojrzenie duszpasterskie; 4. Nowa terminologia w Kościele; 5. Stanowisko Biskupów Ameryki Łacińskiej i odpowiedź Rzymu; 6. Stanowisko Konferencji Episkopatu Polski; Zakończenie.

Wstęp

W dniu 19 marca 2016 r. Papież Franciszek złożył podpis pod adhortacją apostolską *Amoris laetitia* – *Radość miłości* – będącą zwieńczeniem dwóch synodalnych zgromadzeń biskupów, jakie miały miejsce w październiku 2014 i 2015 r. Dokument papieski liczący dziewięć rozdziałów i obejmujący aż 325 punktów przedstawia sytuację małżeństwa i rodziny w kontekście przemian społeczno-kulturowych. Znalazło się w nim wiele tradycyjnych pouczeń dotyczących praktyk religijnych, nadając dokumentowi ożywczy charakter. Można śmiało zarysować tezę, że dokument przeszedłby bez szczególnego echa, wpisując się w katalog papieskiego nauczania, gdyby nie ów najbardziej zagadkowy VIII rozdział zatytułowany *Towarzyszyć, rozpoznać i włączyć, to, co kruche*¹. Emocje wzbudziły w nim zapisy dotyczące możliwości przystępowania do sakramentu Eucharystii osób żyjących w związkach niesakramentalnych i rozwiedzionych, z czym zresztą

Czesław Bochen – (ur. 1959), absolwent Wydziału Teologicznego UKSW w Warszawie (2015), doktorant Akademii Katolickiej w Warszawie.

¹ Zob. Fr, AL 291-312; por. <https://kosciol.wiara.pl/doc/4800428>. Wytyczne -Pastoralne- do-Adhortacji-Amoris-laetitia (odczytano: 30.04.2022).

papież Franciszek się liczył². Natychmiast adhortację zaczęto odczytywać jako rewolucyjny wyłom w dotychczasowym nauczaniu, wywołując lawinę dyskusji i polemik, szczególnie silnie akcentowanej w zestawieniu z wizją św. Jana Pawła II. „Kontrowersje wokół *Amoris laetitia* nieszczęśliwie spływają ten dokument” – przekonuje jednak Agata Rujner, sprowadzając go głównie do ósmego rozdziału kosztem całości³. Trudno odmówić racji autorce, jednak nie może zaprzeczyć, że właśnie pewne niedomówienia wywołały falę spekulacji, zwłaszcza, iż ten prowokacyjny wydawałoby się rozdział, przyczynił się do sytuacji, że dokument wypracowany przez synod został zauważony.

W czym tkwi tajemnica adhortacji, wokół której narosło tyle spekulacji i osądów? Czy stoi ona w sprzeczności wiary w Kościół, który od wieków głosi niezienne prawdy, stanowiące jego depozyt? A Może właśnie adhortacja wychodzi naprzeciw tej prawdzie, by w pełni zbliżyć wiernych do Kościoła? Czy nie jest tak, że Kościół dnia dzisiejszego, w tym zawirowanym i relatywnym świecie, powinien wniknąć dogłębnie w duchowe sprawy ludzi? Problem wydaje się być bardzo złożony na starcie trzeciego millenium. *Amoris laetitia* jest dokumentem obszernym i bez wątplenia wymaga komentarza w szerszym aspekcie, jednak to VIII rozdział wzbudził zastrzeżenia. Zadanie, jaki sobie autor postawił, było zebranie zasadniczych uwag, które przez ostatni czas przewinęły się w Kościele, a zarazem próba odpowiedzi na pojawiające się wątpliwości wysuwane pod adresem Franciszka przez teologów, filozofów, kanonistów i publicystów katolickich.

1. Istota sporu. Stanowisko papieskie

Dyskusja, jaka rozpętała się po publikacji papieskiej adhortacji, dotyczyła zgoła jednej fundamentalnej rzeczy i wszystkie niemniej ważne pozostałe kwestie pozostały przyćmione. Chodziło mianowicie o zajęcie stanowiska – na ile osoby żyjące w związkach niesakramentalnych i rozwodnicy, mają możliwość uczestniczenia w pełnym wymiarze życia religijnego i co leży u podstaw, by można było te osoby raz jeszcze w zupełności, a nie tylko połowicznie włączyć do społeczności wiernych. Najogólniej rzecz ujmując, Franciszek – tak należało rozumieć papieskie przesłanie – pragnął

² Zob. Fr, AL 7.

³ A. J. Rujner, *Decyzja nieodwołalna na przykładzie małżeństwa sakramentalnego. Studium teologicznomoralne*, Warszawa 2021, s. 111.

i pragnie, by osoby żyjące w związkach niesakramentalnych, nieuregulowanych dostąpili tej łaski sakramentu ołtarza, ale w granicach nieprzekraczalnych norm. Czynnikiem usprawiedliwiającym osobę, ma być brak świadomości życia w grzechu nieczystości. Innymi słowy, niekoniecznie osoba, która w takim układzie jest, ma to poczucie. Zmiany mają dotyczyć pastoralnego podejścia do małżeństwa, sposobu rozumienia i uzasadnienia norm odpowiedzialności moralnej za skutki i przyczyny rozpadu małżeństwa, którego sakrament jest niewzruszony.

Jak podkreślał Franciszek pomoc adresowana ma być „tam, gdzie mamy do czynienia jedynie ze wspólnym zamieszkiwaniem”, jak i „nieufnych wobec małżeństwa, współżyjąc ze sobą i odraczając przysięgę małżeńską na czas nieokreślony”⁴. Papież pragnie w pełni otworzyć się na osoby żyjące poza regułami Kościoła. Uczynić to można poprzez odpowiednie duszpasterskie rozeznanie i na to rozeznanie położył główny akcent, przy czym owo rozeznanie dotyczyć ma także osób, których związki formalnie uległy rozpadowi. Jak tego dokonać? Odpowiedzi można znaleźć w kilku akapitach. W pkt. 300 *Amoris laetitia* Franciszek sugeruje konieczność „osobistego” wybadania „indywidualnych przypadków”, albowiem jak sugeruje skoro „stopień odpowiedzialności nie jest równy w każdym przypadku”, to konsekwencje lub „skutki danej normy niekoniecznie muszą być takie same”⁵. Podnosząc tę kwestię, Franciszek pokłada zarówno zaufanie w kapłanów, którzy odpowiednio podejną do zagadnienia, jak i do tych osób, które nie będą stawiali warunków „ponad dobro wspólne Kościoła”, mając przy tym nadzieję, „że pewne określone rozeznanie” nie przyczyni się do wykreowania myślenia, „iż Kościół popiera podwójną moralność”. Rozeznanie ma polegać na poruszeniu sumień. Przez „chwile refleksji i skruchy” osoby te mają sobie odpowiedzieć na szereg moralnych pytań. Chodzi o proces towarzyszenia i rozeznania, który „kieruje tych wiernych do uświadomienia sobie swojej sytuacji przed Bogiem”. W tym znaczeniu nie każda okoliczność i sytuacja pociąga zdaniem pasterza Kościoła poważną winę⁶.

Drugi fragment, korespondujący z powyższym (pkt. 301) uzasadnia usprawiedliwienie sytuacji beznadziejnej, ale niekoniecznie stypizowanej grzechem. Franciszek przypomina, że „Kościół dysponuje solidną refleksją na temat uwa-

---

⁴ Zob. Fr, AL 293; także: *Tęsknota i głód. O ludziach żyjących w związkach niesakramentalnych*, (red.) M. Pacuszkiewicz, M. Topczewska-Metelska, W. Wasilewski, Warszawa 1993.

⁵ W innym miejscu adhortacji Franciszek uzasadnia swoje stanowisko w myśl św. Tomasza z Akwinu; zob. *Sententia libri Ethicorum* VI, 6 (Leonina, t. XLVII, 354).

⁶ Por. Fr, AL 300.

runkowań i okoliczności łągodzących. Dlatego nie można już powiedzieć, że wszyscy, którzy są w sytuacji tak zwanej «nieregularnej», żyją w stanie grzechu śmiertelnego, pozbawieni łaski uświęcającej». By móc bardziej uzasadnić prezentowane stanowisko odwołuje się do języka kanonistów⁷.

Ostatni kontrowersyjny w interpretacji fragment (pkt. 305) stanowi, że „ze względu na uwarunkowania i czynniki łągodzące możliwe jest, że pośród pewnej obiektywnej sytuacji grzechu osoba, która nie jest subiektywnie” lub „w pełni winna, może żyć w łasce Bożej (...), otrzymując w tym celu pomoc Kościoła”⁸. Oznacza to, że rozgrzeszenie możliwe jest osobie żyjącej wprawdzie w grzechu, ale ten grzech wynika z niezawinionej ignorancji czy też ograniczonej wolnej woli.

A jednak zapisy, które wydawały się niewinne zrodziły wątpliwości a te stały się przedmiotem osobnej dyskusji, tym bardziej, że Franciszek w ich kontekście nie odpowiedział *expressis verbis*, czy osoby żyjące w związkach niesakramentalnych mogą korzystać z sakramentu Eucharystii. Papieżowi zaczęto imputować odstępstwo od reguł, choć tu trzeba uczciwie przyznać, iż w żadnym punkcie adhortacji nie ma słowa, by osoby w nowym związku mogły zawsze przystępować do Komunii Świętej. Jedynie, co papież Franciszek zaproponował, to drogę nawrócenia pod opieką kierownika duchowego. Ofertę dla takiego człowieka stanowić ma spowiedź, zaś kapłana rozeznanie, które jest punktem wyjścia do dania lub nieudzielenia abszolucji. Tymczasem nie przekonało to wątpiących, a co za tym idzie, zrodziło się wiele spekulacji⁹.

⁷ Por. tamże, 301.

⁸ Tamże, 305; zob. F. Coccopalmerio, *Radość miłości. Przewodnik po ósmym rozdziale adhortacji Amoris laetitia papieża Franciszka*, (tłum.) E. Augustyn, Kraków 2017, s. 15-39; I. Mroczkowski, *Etos miłosierdzia a wierność małżeńska. Moralne dylematy osób żyjących w związkach niesakramentalnych w świetle adhortacji Amoris laetitia papieża Franciszka*, Płock 2017, s. 79-100.

⁹ Chodzi tu o reakcję czterech kardynałów: Raymunda Leo Burkea, Carlo Caffarę, Waltera Brandmüllera i Joachima Meisnera, którzy 19 IX 2016 r. podnosząc w liście pt. *Dubia* do papieża swoje wątpliwości, postawili 5 pytań, nawołując o korektę (petycję kardynałów ze strony KEP poparli bpi: Józef Wróbel i Jan Wątroba). „Jeśli w upublicznionych «wątpliwościach» («dubiach») czterech kardynałowie otwarcie pytają czy *Amoris laetitia* znajduje się jeszcze na gruncie nauki katolickiej, – pisze Magnus Striet – to jedno jest oczywiste: nawet na płaszczyźnie kardynałów nie jest to oczywiste”. Kolejne dwa apele to list otwarty *Correctio filialis de haeresibus propagatis* (*Synowskie napomnienie w sprawie szerzenia herezji*) z IX 2017 r. oraz *Professio* ze I 2018 r. trzech biskupów z Kazachstanu – Tomasza Pety, Jana Pawła Lenggi i Athanasiusa Schneidera, na które Stolica Apostolska nie odpowiedziała. 7 IV 2018 r. w Rzymie zorganizowano konferencję *Dokąd zmierzasz Kościele katolicki?* zakończoną ogłoszeniem Deklaracji (kard. Raymond L. Burke, kard. Walter Brandmüller, kard. Joseph Zen Zekiun, bp Athanasius Schneider, abp Carlo Maria Viganò) – potwierdzając nierozewal-

W Kościele zawrzało. Rozpoczęła się batalia na słowa, której echa wydają się ciągle żywe.

2. Spojrzenie kanonistów

Wszystko zaczęło się od głośnego wystąpienia kard. Waltera Kaspera i ostrej reakcji kard. Raymonda Leo Burke¹⁰. Piotr Majer suponuje, że papież chciał uniknąć odbioru wskazań zawartych w adhortacji, „jako generalnej normy zachowań we wszystkich (zasadniczo) przypadkach i dlatego powstrzymał się od formułowania przepisu o charakterze prawnym”, tym bardziej, iż każdy przypadek jest inny i wymaga jednostkowego rozezna-

---

ność małżeństwa, a tym samym protestując przeciwko dopuszczeniu rozwiedzionych do sakramentu Komunii Św. Ostatnią polemiką ze stanowiskiem Franciszka była Declaration of Truths (Deklaracja Prawd) z V 2019 r., którą sygnowali kardynałowie: Raymond L. Burke, Janis Pujats, oraz trzech biskupi: Tomasz Peta, Jan Paweł Lenga i Athanasius Schneider. Józef Zabielski wyciąga wniosek, że milczenie Rzymu w tej kwestii oznacza, że „dotychczasowa doktryna Kościoła, dotycząca udziału osób żyjących w związkach «nieregularnych» w życiu sakramentalnym, nie uległa zmianie”; J. Zabielski, *Moralno-pastoralne wyzwania wobec współczesnej rodziny w świetle adhortacji Amoris laetitia*, „Przegląd Teologiczny Collectanea Theologica” 2018 nr 3 (88), s. 147; K. J. Farrell, *Trzeba wypracować nowe modele duszpasterstwa rodzin*, <https://ekai.pl/>, (odczytano: 30.04.2022); W. Góralski, *Potrzebna urzędowa wykładnia. O właściwą interpretację rozdziału VIII adhortacji apostolskiej papieża Franciszka „Amoris laetitia”, „Niedziela”* (6 XI 2016) nr 45, s. 28-29; J. Dyduch, *Adhortacja „Amoris laetitia” twórczą kontynuacją adhortacji „Familiaris consortio”?*, w: *Dyskusje nad „Amoris laetitia” (Annales Canonici Monographiae, nr 6)*, (red.) P. Kroczek, Kraków 2017, s. 43-44; <https://ekai.pl/czterej-kardynalow-napisali-list-do-papieza-ws-wyjasnien-nt-amoris-laetitia>, (odczytano: 30.04.2022); <https://naszdziennik.pl/mysl/193183,wyznanie-niezmiennych-prawdo-malzenstwie-sakramentalnym.html>, (odczytano: 30.04.2022); A. Filipowicz, *Moralność według papieża Franciszka*, „Studia Bobolanum” 2019 nr 3, s. 29; K.H. Menke, *Posynodalna adhortacja apostolska „Amoris laetitia” w polu napięcia między wolnością i prawdą*, „Międzynarodowy Przegląd Teologiczny – *Communio*”, Wrocław 2016 nr 4 (196), s. 170-171.

¹⁰ Kard. Kasper wyraził opinię wprowadzenia zmian w dyscyplinie sakramentów, przy czym Franciszek publicznie wyraził wiele razy wdzięczność za wykład. *Ad vocem* zmian w doktrynie odpowiedział kard. Leo Burke stwierdzając autorytatywnie, że nie ma możliwości ich wprowadzania, czy podważenia nierozdzielności małżeństwa, gdyż byłaby to „ignorancja dla Prawdy”; zob. <http://tygodnik.onet.pl/wwwylacznie/przeczytaj-cale-przemowienie-kard-Kaspera,ktore-zywolo-burze-w-Watykanie/xtrbr>, (odczytano: 30.04.2022); tegoż: *Odpowiedź Księdza Kardynała Waltera na list Księdza Biskupa Ordynariusza. List z dnia 28 kwietnia 2014 roku*, <http://www.diecezja.wloclawek.pl/pl/news/20,aktualnosci/1556,przed-synodem-na-temat-rodziny-korespondencja-pomiedzy-bp-wieslawem-meringiem-a-kard-walterem-kasperem>, (odczytano: 30.04.2022); T. Jaklewicz, *Przed synodem*, „Gość Niedzielny” 2014 nr 20, s. 12; <http://gosc.pl/doc/2201970.niebezpieczna-dyskusja>; (odczytano: 30.04.2022).

nia¹¹. Pojęcie „rozeznanie” w całej rozciągłości przewija się w dokumencie synodalnym¹². Klaus Lüdicke uważa, że skoro *Amoris laetitia* nie zawiera żadnych prawnych regulacji, rozumiało jest, że ze strony kanonistów nie pojawiły się żadne opinie, aczkolwiek jego zdaniem, wyraźny brak takich unormowań „nie oznacza, aby nie można było dostrzec pewnych konsekwencji, jakie ta enuncjacja pociąga za sobą dla prawa kanonicznego”¹³. Zresztą Janusz Gręźlikowski stoi na stanowisku, że Papież „przemawia językiem doświadczenia” w sposób „ujmujący i praktyczny”¹⁴.

Kluczem do wyjaśnienia okoliczności stygmatyzowanej grzechem ma być od tej pory owo pastoralne „rozgrzeszenie”, pojęte jako zrozumienie sytuacji i wniknięcie w nią. Trzy kwestie stworzyły rozbieżności interpretacyjne, w zakresie umożliwienia dostępu do Komunii Świętej osobom w nowych związkach nieregularnych, które podzieliły środowisko episkopalne¹⁵. Natychmiast rozgorzała dyskusja wśród teologów. Zwolennicy pew-

¹¹ Zob. P. Majer, *Czy adhortacja „Amoris laetitia” zmieniła kan. 915 KPK?*, „Prawo Kanoniczne” 2019 nr 4 (62), s. 95.

¹² Motyw ten stał się przedmiotem osobnego studium: *Rozeznanie – przeszłość, terażniejszość, przyszłość*, (red.) s. Drzyżdżyk, M. Gilski, Kraków 2019.

¹³ Zob. K. Lüdicke, *Amoris laetitia – spojrzenie kanonisty*, „Warszawskie Studia Pastoralne UKSW” 2017 nr 1 (34), s. 241.

¹⁴ Zob. J. Gręźlikowski, *Implikacje prawno-duszpasterskie adhortacji apostolskiej Amoris laetitia*, „Studia wrocławskie” 2017 nr 19, s. 348.

¹⁵ Zwolennikami dopuszczenia osób w związkach „nieregularnych” do Komunii Świętej byli biskupi Buenos Aires, abp Socrates Villegas (Filipiny); kard. Agostino Vallini (wikariusz Rzymu); kard. Reinhard Marx (Niemcy). Linię przeciwną reprezentowali: abp Charles Chaput (Filadelfia); bp Thomas Tobin (USA); biskupi z Metropolii Alberta – Northwest (Kanada); kard. Mare Quillet (prefekt Kongregacji ds. Biskupów); kard. Gerhard L. Müller (były prefekt Kongregacji Nauki Wiary); biskupi z Kazachstanu. Kard. Luis Martinez Sistach uważa natomiast, że nie należy skupiać się na procesie dopuszczenia do sakramentów, ale na drodze towarzyszenia duszpasterza do Jezusa a przez to angażować taką osobę we wspólnocie by dojrzała do pełnego zrozumienia w jakim akcie cudu eucharystycznego uczestniczy; por. G. Müller, *Dlaczego adhortacja „Amoris laetitia” może i powinna być rozumiana w sensie ortodoksyjnym*, w: R. Buttiglione, *Przyjacielska odpowiedź krytykom „Amoris laetitia”*, Kraków 2018, s. 5-30. Abp Gerhard Müller – były Prefekt Kongregacji Nauki Wiary na łamach „L’Osservatore Romano” z 23 X 2013 r. stwierdził, że odwoływanie się w takich przypadkach do Bożego Miłosierdzia byłoby instrumentalizacją jak i banalizacją wizerunku Stwórcy, który nie tylko jest miłosierny ale święty i sprawiedliwy, zaś udzielanie absencji takiemu grzesznikowi wymaga nawrócenia i skruchy; zob. G. Müller, *Inissolubilita del matrimonio e dibattito sui divorziati riposati e isacramento. La forza della grazia*, „L’Osservatore Romano”, (23 X 2013), s. 4-5; tekst polski: http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaih/muller/rc_con_cfaih_20131023_divorziati-riposati-sacramenti_pl.html (odczytano: 30.04.2022); M. Nardello, *Amoris laetitia: osservazioni teologiche, commento*, <http://familiacristiana.it/articolo/amoris-laetitia>, s. 3, (odczytano: 30.04.2022); A. Kuropatwa, *niesakra-*

nych drobnych ustępstw¹⁶ starli się ze strażnikami doktryny¹⁷. Nie obyło się bez poświęceń¹⁸.

Podjęto refleksję, czy oby mamy do czynienia z przełomowym krokiem czy tylko powtórzono w nieco innym ujęciu pewne utarte prawdy. Stanisław Biały, choć moralista i bioetyk przekonuje, że „w zakresie (głoszonej) doktryny Kościoła, odnoszącej się do odpowiedzialności moralnej (i sakramentalnej) za porzucenie współmałżonka, w istocie nic się nie zmienia”¹⁹. To, co zostało wypracowane przez wieki nadal obowiązuje²⁰. Świadczyć ku temu ma papieskie zapewnienie unikania „wszelkich błędnych interpreta-

---

mentalne małżeństwa jako problem i wyzwanie współczesności. Studium moralno-społeczne w świetle wybranego nauczania Kościoła posoborowego, Warszawa 2018, mps, s. 65-66; s. Biały, *Troska Kościoła Polskiego o małżeństwa rozwiedzione po opublikowaniu adhortacji apostolskiej Amoris laetitia. Aspekt Komunii Świętej*, „Studia Teologiczne”, Białystok-Drohiczyn-Łomża, 2017 nr 35, s. 70; L. Martinez Sistach, *Come applicare L'Amoris laetitia*, Città del Vaticano 2017, s. 88-89.

¹⁶ Zob. F. R. Aznar Gil, *Uniones matrimoniales irregulares. Doctrina y pastoral de la Iglesia*, Salamanca 1993, s. 205-220; R. Buttiglione, wywiad z dn. 01.06.2016 r., <http://vaticaninsider.lastampa.it/vatican-insider-polacco/articoli/45221>, (odczytano: 30.04.2022); P. Góralczyk, *Powtórne związki małżeńskie w teologicznym i etycznym świetle*, Ząbki 1995, s. 184-230; T. Kania, *L'immissibilità all'Eucaristia dei divorziati risposati: l'insegnamento della Chiesa e la discussione teologico-morale contemporanea*, Roma 1997, s. 105-130; J. Werckmeister, *Access to the Sacraments for Remarried Divorcees*, *Revue de Droit Canonique*, 1998 nr 48, s. 59-78; W. Hryniewicz, *Blask miłosierdzia*, Kraków 2015. Z Janczewski podaje stosowaną praktykę udzielania sakramentu Eucharystii osobom rozwiedzionym na przykładzie niekatolickich Kościołów wschodnich; zob. tegoż, *Przyjmowanie Eucharystii przez osoby żyjące w małżeństwach niesakramentalnych*, w: *Reddite ergo quae sunt Caesaris Caesaris et quae sunt Dei Deo. Studia in honorem prof. Josephi Krukowski dedicata*, (red.) M. Sitarz, P. Stanisław, H. Stawniak, Lublin 2015, s. 408-412.

¹⁷ Por. U. Nowicka, *Komunia dla rozwodników? Refleksje na kanwie wypowiedzi Prefekta Kongregacji Nauki Wiary z 23 października 2013 r.*, w: *Reddite ergo...*, s. 532-546; G. Müller, *Świadectwo mocy łaski. O nierozzerwalności małżeństwa i debacie dotyczącej dopuszczenia do sakramentów osób rozwiedzionych żyjących w nowych związkach*, w: *Pozostać w prawdzie Chrystusa. Małżeństwo i komunie w Kościele katolickim*, (red.) R. Dodaro, Poznań 2015, s. 143-159; V. De Paolis, *Rozwiedzeni żyjący w nowych związkach a sakramenty*, w: *Pozostać...*, s. 175-204.

¹⁸ Prof. Josef Seifert został na ten przykład zwolniony z Międzynarodowej Akademii Filozofii w Getyndze.

¹⁹ S. Biały, *Troska Kościoła...*, s. 61.

²⁰ Doktryna Kościoła o nierozzerwalności węzła małżeńskiego korzeniami sięga Soboru Florenckiego (1439); potwierdzona następnie podczas Soboru w Trydencie, przypomniana w KPK z 1917 r. (kan. 1016 par. 2; kan. 1118), powtórzona w nowelizacji Kodeksu w 1983 r. (Kan. 1056, 1141) jak i Katolickich Kościołów Wschodnich z roku 1990 (kan. 776, 853); zob. także: *Dokumenty Soborów Powszechnych*, (red.) A. Baron, H. Pietras, Kraków 2004, t. 3-4/2, s. 525, 714-715.

cji”, jak i to, że „Kościół w żadnym przypadku nie może wyrzec się proponowania pełnego ideału małżeństwa, (...) w całej swej okazałości”²¹. Problem pojawia się wtedy, kiedy nie mamy do czynienia z ideałem. s. Biały przyznaje, że jak dotąd obowiązywała doktryna Kościoła katolickiego wypracowana przez św. Tomasza z Akwinu, która wykluczała wszelkie wyjątki. Potwierdzał to św. Jan Paweł II²².

Franciszek w swym zamiśle wydaje się być nieustępliwy. Ideał małżeństwa można podbudować nawet wtedy, kiedy wydaje się uległ on bezpowrotnie zachwianiu. Instrumentem w przywróceniu blasku nadwątłej relacji i uczynienia z niej znów żywej tkanki dwojga osób ma być właściwe rozeznanie, które ma „sprzyjać ewangelizacji oraz wzrostowi ludzkiemu i duchowemu”²³. Rozeznanie ma w konsekwencji doprowadzić skruszonego penitenta do Świętej Komunii i właśnie dopuszczenie do tego sakramentu, rozbudziło dyskusję. Komplikacja natury prawnej nałożyła się z komplikacją merytoryczną. Kwestia ta nie pojawiła się znikąd. Była już przedmiotem dociekań synodu z czasów św. Jana Pawła II zakończonego adhortacją – *Familiaris consortio*. Dodajmy, że adhortację św. Jan Paweł II, podobnie jak Franciszek podpisali w czwartym roku swojego pontyfikatu. Na pozór może się wydawać, że dokument wypracowany przez tamten synod, w niczym nie odbiega od dokumentu tegoż synodu. Tak w przypadku FC, jak i AL mamy do czynienia z potrzebą rozeznania sytuacji i uświadomieniem sobie powagi problemu okaleczonych związków, które w swej naturze są różne. Jednak św. Jan Paweł II jednoznacznie postawił kropkę nad „i”, mianowicie osoby w takich relacjach nie mogą uczestniczyć – poza okazywaniem im troski i pomocy – w sakramencie Komunii Świętej²⁴. Dawał temu wielokrotnie dowód²⁵. Potwierdzono to w innych dokumentach Kościoła²⁶ i licznych wypowiedziach teologów²⁷. Niezmiennosc faktów zo-

²¹ Zob. Fr, AL 307.

²² Jan Paweł II, *Veritatis splendor* [dalej: JPII, VS], 80; por. KKK 1754.

²³ Zob. Fr, AL 293; F. Coccopalmerio, *Radość miłości...*, s. 7-8.

²⁴ JPII, *Familiaris consortio* [dalej: FC] 84.

²⁵ Np. z wykazu adwokatów Kurii Rzymskiej wykluczył tych, którzy żyli w konkubinacie, byli w związku cywilnym, innymi słowy żyli „w jawnym grzechu ciężkim”; JPII, *Motu proprio „Iusti iudicis”*, 28 VI 1988 r., *Acta Apostolicae Sedis* 1988 (80), s. 1258-1261.

²⁶ JPII, *Reconciliatio et paenitentia*, Watykan 1984, 34; Kongregacja Nauki Wiary, *List na temat przyjmowania Komunii świętej przez wiernych rozwiedzionych i żyjących w nowych związkach* (14 IX 1994), „*L'Osservatore Romano*” (PI) 1994 nr 11 (15), s. 49-52; Papieska Rada ds. Tekstów Prawnych, *Deklaracja dopuszczaniu do Komunii Świętej rozwiedzionych, którzy zawarli nowy związek* (24 VI 2000), „*L'Osservatore Romano*” (PI) 2000 nr 10 (21), s. 55-56.

²⁷ Por. W. Góralski, *Problem udziału w życiu sakramentalnym osób żyjących w niekanonicznych*

stała także dobitnie określona w KKK, iż małżonek żyjący po rozwodzie w nowym związku znajduje się „w sytuacji publicznego i trwałego cudzołóstwa” (n 2384). Myśl Wojtyły potwierdził 22 lutego 2007 r. w posynodalnej adhortacji apostolskiej *Sacramentum caritatis* poprzednik Franciszka – Benedykt XVI, który podtrzymał zakaz dopuszczania do „sakramentów osób rozwiedzionych”, będących w nowych związkach, „ponieważ swoim stanem i sytuacją życiową obiektywnie sprzeciwiają się” ustanowionemu porządkowi. W całej rozciągłości odnosi się to także do związków konkubinackich, żyjących poza sakramentalnym małżeństwem²⁸. Kwestia ta została także ujęta w deklaracji Papieskiej Rady ds. Tekstów Prawnych²⁹. W jakimś stopniu Kościół próbuje zastąpić pragnienia sakramentalne osób komunią duchową, ale wykluczając z niej rozwodników³⁰. Św. Jan Paweł II „uchylił drzwi” w tej materii, zaś Franciszek – podkreśla Zbigniew Noskowski – poszerzył furtkę³¹.

Czy praktyka może się mijać z ustaleniami wypracowanymi przez Kościół? Nie patrząc, mamy do czynienia ze zderzeniem normy ujętej przez św. Jana Pawła II (FC 84) z paragrafem Franciszka (Al 301 i 305). Urszula Nowicka uważa całą kwestię za bezdyskusyjną, „bo wynikającą z woli Bożej, a nie z zamysłu człowieka” wyciągając wniosek, że wszelkie próby podważenia jasnego przesłania Magisterium są bezpodstawne. Podnosi zarazem, że w lekturze *Amoris laetitia* nazbyt skoncentrowano się na kwestiach sakramentalnych, w związku z czym dano się „pochłonąć bez reszty sporom o kategorie prawne i dyscyplinarne” a należałoby postawić pytanie „jak prowadzić ludzi do wiary aniżeli ją z góry zakładać (...) skupić uwagę

---

związkach małżeńskich, „Roczniki Nauk Prawnych” 2004 z. 2 (14), s. 97-107; J. Gręźlikowski, *Wymiar prawny pozostawania katolika w związku niesakramentalnym*, „Forum Iuridicum” 2005 nr 4, s. 159-188; T. Rozkrut, *Ochrona Eucharystii a zakaz dopuszczania do Komunii świętej osób trwających z uporem w jawnym grzechu ciężkim*, „Annales Canonici” 2005 nr 1, s. 36-44; R. Kantor, *To Bóg jest miłością a nie miłość bogiem. Małżeństwo, nieprawidłowe związki, duszpasterstwo niesakramentalnych*, Tarnów 2009.

²⁸ Zob. Benedykt XVI, *Sacramentum caritatis* [dalej: BXVI, SC] 29.

²⁹ Zob. BXVI, SC 55; *Pontificio Consiglio per l'interpretazione Dei Testi Legislativi, Dichiarazione The Code*, w: *Enchiridion Vaticanum*, t. 19, s. 521.

³⁰ Por. K. Jaworski, *Czy można przyjąć Ciało Chrystusa w sposób duchowy? Komunia duchowa i jej skutki*, „Colloquia Theologica Ottoniana” 2020 nr 36, s. 143-162; G. Strzelczyk, *Sakrament Eucharystii*, w: *Znaki Tajemnicy. Sakramenty w teorii i praktyce Kościoła*, (red.) K. Porosło, R.J. Woźniak, Kraków 2018, s. 385.

³¹ Z. Noskowski, *Roma locuta, causa non finita*, w: *Kłopoty z „Amoris laetitia”*, „Więź” 2016 nr 4 (59), s. 129-138.

czytelnika bardziej na prewencji, aniżeli na samym leczeniu ran”³².

Temat ten był bardzo żywo dyskutowany jeszcze w okresie przed zapowiedzianym synodem. Giovanni Ceretti, sięgając po decyzje Soboru Nicejskiego z 325 r. przywoływał kanon 8, który miał umożliwić powrót do wspólnoty Kościoła sekcje Nowacjana. Z Cerettim polemikę podjął Attilo Carpin, przekonując, że Kościół starożytny raczej starał się być rygorystyczny, jeśli chodzi o udostępnienie Eucharystii osobom rozwiedzionym³³. W jakim kierunku potoczy się dyskusja uzmysłowił zebrany na nadzwyczajnym Konsystorzu Kolegium Kardynalskiego 21-22 lutego 2014 r. w Watykanie jego główny referent kard. Walter Kasper. Podnosząc kasus indywidualnych przypadków osób będących skądinąd w sytuacji trudnej i skomplikowanej, optował za powrotem ich na sakramentalne łono, powołując się na praktykę pokutną Kościoła pierwszych wieków³⁴. Dwuznacznie potem wybrzmiał oficjalny dokument wieńczący obrady XIV Zgromadzenia Zwyczajnego Synodu Biskupów w 2015 r. Analizując niektóre jego formułowania – trudno jest Wojciechowi Góralskiemu autorytatywnie stwierdzić, czy uczestnicy aprobowali nowe podejście czy zachowali wstrzeźliwość w prowokowaniu *Familiaris consortio*, interpretacje bowiem były pokrętne i niejednoznaczne, a przecież to stanowiło preludium do *Amoris laetitia*. Zresztą winę za nieudzielenie abszolucji osobom dopuszczającym się cudzołóstwa poprzez współżycie w nowym związku, dostrzega w postaci ich samych, niezdolnych do otwarcia furtki nawrócenia. W jego przekonaniu optujący za dopuszczaniem takich osób do Eucharystii, bardzo błędnie skupiają się tylko na wyrażonym przez penitenta żalu i pokucie a przecież to nie jest *condidio sine quanon* do otrzymania rozgrzeszenia, by mogło w pełni zaowocować dostępem do Eucharystii³⁵.

Kard. Kasper na końcowym nadzwyczajnym Synodzie Biskupów, przedstawiając sprawozdanie na temat Ewangelii Rodziny w tekście – *Bibbia, eros e familia* opublikowanym na łamach rzymskiego dziennika „Il Foglio”, odnosząc się do motywu przebaczenia zastanawiał się, dlaczego ono moż-

³² U. Nowicka, *Komunia...*, s. 531.

³³ Zob. G. Ceretti, *Divorzio, nuove nozze e penitenti nella Chiesa primitiva*, Roma 2013, s. 433-437; A. Carpin, *Indissolubilità del matrimonio. La tradizione della Chiesa antica*, Bologna 2014, s. 278-284.

³⁴ Zob. W. Casper, *Il Vangelo della famiglia*, Brescia 2014, s. 5.

³⁵ Por. <http://press.vatican.va/content/salastampa/en/bollettino/pubblico/0816/01825.html>, (odczytano: 30.04.2022); W. Góralski, *Sprawiedliwość czy miłosierdzie? Problem Komunii Świętej katolików rozwiedzionych i żyjących w małżeństwie cywilnym*, Płock 2016, s. 28, 57-58.

liwe jest „dla zabójcy”, a nieosiągalne „dla cudzołożnika”³⁶. Kard Kasper jak gdyby nie dostrzegał warunków, które musi spełnić penitent, także zabójca, by dostąpić sakramentalnego rozgrzeszenia – co definiuje KKK – a mianowicie żal za grzechy, skrucha i zadośćuczynienie (1450). Wojciech Góralski podnosi także, że nawet skrupulatne spełnienie przez małżonka pięciu warunków nie gwarantuje absencji, jeśli zabraknie mocnego postanowienia poprawy³⁷. Kanonista w odniesieniu do adhortacji pisze, że osoby, które deklarują życie we wstrzemięźliwości w drugim związku a ulegliby pokusie grzechu nieczystości wyznając ten czyn w szczerym bólu mają szanse uzyskania rozgrzeszenia a tym samym dostąpienia do sakramentu ołtarza³⁸. W przeciwnym razie „dopuszczenie do Eucharystii osób żyjących w grzechu byłoby jej profanacją, co mogłoby otwierać drogi do sakramentów innym grzesznikom, którzy nie mają zamiaru postanowienia poprawy” – przypomina Urszula Nowicka³⁹. Kardynał Kasper poszedł o krok dalej w swoim wystąpieniu, przedstawiając ojcom synodalnym warunki, które miały przekonać słuchaczy. Opierają się one założeniu, że jeśli rozwodnik wyraził żal, a nie ma woli powrotu do pierwszego związku i możliwości opuszczenia nowego, ale ma wolę wychowania dzieci w wierze i pragnienie dostąpienia sakramentów czy można mu odmawiać tego prawa? Kard. Velasio De Paolis dostrzegał w tych pytaniach wyraz dziwnej desperacji, pragnienia „wyboru mniejszego zła”. Odnosząc się do zobowiązań wynikających z nowego związku, zapytywał wprost o powinności z tytułu poprzedniego⁴⁰. Łukasz Synoradzki, podejmuje próbę zrozumienia intencji ojców synodalnych, którzy poruszyli kwestię dopuszczenia lub nie do Eucharystii i sakramentu pokuty osób żyjących w związkach niesakramentalnych, ale nie potrafił udzielić konstruktywnych odpowiedzi, co do przyswiecają-

---

³⁶ Zob. <https://vdocuments.pub/bibbia-eros-e-famiglia.html>, (odczytano: 30.04.2022).

³⁷ Por. W. Góralski, *O właściwe rozumienie nierozzerwalności małżeństwa. W trosce o rozwiedzionych, którzy zawarli nowy związek*, „Niedziela” (6 IV 2014) nr 14, s. 25.

³⁸ Zob. W. Góralski, *Adhortacja apostołska „Amoris laetitia” papieża Franciszka. Prezentacja dokumentu z komentarzem do nn. 300-308*, Płock 2016, s. 52-77; tegoż: *Problem dostępu...*, s. 87-108; J. Krajczyński, *Rozeznawanie sytuacji osób rozwiedzionych żyjących w nowych związkach. Praktyczny komentarz do „Amoris laetitia”*, Kraków 2017, s. 44-45, 61-62; tegoż: *Droga rozeznawania. Pomoc dla osób rozwiedzionych żyjących w nowych związkach*, „Ius Matrimoniale” 2017 nr 2 (28), s. 40-42;

³⁹ Por. U. Nowicka, *Komunia...*, s. 539.

⁴⁰ Zob. *Divorziati risposati e accesso alla comunione: il pensiero del cardinale Kasper*, <http://www.zenit.org/it/articles>, (odczytano: 30.04.2022); V. De Paolis, *I divorziati risposati e il Sacramento dell'eucaristia e della penitenza*, w: *Permanere nella verità di Cristo matrimonio e comunione nella chiesa cattolica*, (red.) R. Dodaro, Roma 2014, s. 180.

cych sporowi motywów. Dalej argumentuje, że jeśli „Kościół miałby zmienić prawo Boże i dopuścić rozwodników żyjących w nowych związkach do Eucharystii, to równie dobrze można by było dopuścić do sakramentu młodych żyjących bez ślubu czy pary homoseksualne”⁴¹.

Mimo wszystko kanoniści w obliczu miażdżącej przewagi krytycznych uwag pod adresem papieża starali się zamieszczone w dokumencie wskazówki potraktować jako właśnie nienadzwyczajne potwierdzenie dotychczasowego nauczania, gdyż inne być nie powinno, oparte na doktrynie. Ta dyskusja stała się irytująca już na starcie⁴². Wskazywano przy tym, że skoro odpowiednie rozeznanie uwzględnia okoliczności łagodzące par żyjących w związkach cywilnych, to na tym gruncie nie ma uszczerbku poważnej winy, by takie osoby nie uczestniczyły w pełni w uczcie Eucharystycznej, nie naruszając dyscypliny sakramentów⁴³. Zbigniew Janczewski pisze, że papież Franciszek „nie idzie (co jest zrozumiałe), drogą zmiany doktryny (...) ale podejmuje się próby nowej, bardziej złożonej oceny moralnej postępowania osób żyjących poza swoim związkiem sakramentalnym, związanych teraz z nowym partnerem, z którym tworzą następną rodzinę, w kontekście ich uczestnictwa w Eucharystii”. Aspekt kanoniczny na tej płaszczyźnie ustąpił aspektowi sakramentalnemu, opartemu „o nauczanie teologii moralnej i praktykę penitencjarną”⁴⁴. Wnioski, jakie wysnuwa Janczewski, to nie skazywanie osoby doświadczonej popełnionym grzechem na samotność, skoro istnieją okoliczności łagodzące pewne przypadki, tym bardziej, że „sakramenty są dla chrześcijanina”, a nie na odwrót⁴⁵.

Czy w świetle przytoczonych argumentów można mówić, że Franciszek

⁴¹ „Trudno powiedzieć – podkreśla –, czy nagłośnienie problemu to tylko efekt medialny, czy rzeczywiste dążenia niektórych hierarchów kościelnych oraz części Ludu Bożego do liberalizacji w tej kwestii”; por. Ł. Synoradzki, *Komunia święta osób żyjących w związkach niesakramentalnych*, w: *Małżeństwo i rodzina...*, s. 63, 70.

⁴² Zob. <https://www.deon.pl><https://www.deon.pl/religia/kosciol-i-swiat/z-zycia-kosciola/art,32627,kardynal-kasper-diskusje-wokol-amoris-laetitia-nalezy-juz-skonczyt>. Html, (odczytano: 30.04.2022).

⁴³ Zob. Z. Janczewski, *Udzielanie Komunii św. osobom rozwiedzionym? Analiza adhortacji „Amoris laetitia” papieża Franciszka*, „Prawo Kanoniczne” 2016 nr 2 (59), s. 41-58; P. Steczkowski, *Dopuszczenie do Komunii Świętej osób żyjących po małżeństwu bez małżeństwa – norma czy subiektywna ocena?*, w: *Dyskusje nad...*, s. 88-90; P. Kroczek, *Duszpasterska troska o rodziny zranione*, w: *Droga do „Amoris laetitia”* (Annales Canonici Monographiae, nr 5), (red.) P. Kroczek, J. Krzywda, A. Sosnowski, Kraków 2017, s. 141-158;

⁴⁴ Zob. Z. Janczewski, *Udzielanie...*, s. 44-45, 50.

⁴⁵ Por. Z. Janczewski, *Problem recepcji adhortacji apostolskiej Amoris laetitia w kwestii przystępowania do sakramentów pokuty i Eucharystii osób rozwiedzionych*, „Prawo Kanoniczne” 2018 nr 2 (61), s. 47.

zmienił doktrynę w kwestii nierozzerwalności węzła małżeńskiego Z. Janczewski stara się odwrócić pytanie – czy zmieniło się oficjalne podejście w tej materii? Autor zwraca przy tym uwagę na kontekst sytuacyjny wydanej adhortacji – Jubileuszowy Rok Miłosierdzia⁴⁶. Nie bez powodu Robert Skrzypczak sugestią papieskiego podejścia określa jako „duszpasterskie miłosierdzie”⁴⁷. Tymczasem Jan Dyduch jest zdania, że nie można wszystkiego sprowadzać do chrześcijańskiego współczucia. Problem wymaga wnikliwej interpretacji ekspertów oraz stanowiska Konferencji Biskupów, w przeciwnym podejściu takie skutkuje różnorodnością interpretacji⁴⁸.

Reasumując, związek dwojga osób wtedy tylko posiada znamiona grzechu ciężkiego, na ile jego waga skutkuje dostępem do uczty eucharystycznej. Ocena zaś spoczywa w gestii duszpasterza, dokonującego pasterskiego rozeznania zgodnie z wielowiekową praktyką i nauczaniem doktrynalnym Kościoła. Klaus Lüdicke uzasadnia, że jeśli nie można osądzić, czy człowiek „w swym położeniu znajduje się w grzechu śmiertelnym”, to tym samym nie można mu odmówić należytą Eucharystii, którą gwarantuje Kan 912⁴⁹.

3. Spojrzenie duszpasterskie

Papież Franciszek, jak gdyby stara się nie dystansować od stanowiska wypracowanego przez wieki, jednak w innym miejscu umieszcza akcent – i to może stanowić pewne *novum*⁵⁰. Daje temu wyraz w powołanym 8 września 2017 r. nowym Instytucie Teologicznym ds. Nauki nad Małżeństwem i Rodziną⁵¹. Pierangelo Sequeri nazwał adhortację punktem zwrot-

---

⁴⁶ Janczewski dla przykładu pokazuje, jak zmieniło się podejście Kościoła w tak delikatnej materii, kiedy na początku XX w. w kategorii grzechu ciężkiego było wszelkie odstępstwo od 6 przykazania pomimo, że te osoby w związku cywilnym po rozpadzie małżeństwa sakramentalnego żyły ze sobą jak brat z siostrą; zob. Z. Janczewski, *Udzielanie...*, s. 53, 56; <http://www.m.deon.pl/religia/kosciol-i-swiat/komentarze/art,2417,dlatego-adhortacja-daje-nadzieje-wielu-ludziom.html>, (odczytano: 30.04.2022); Por. Fr, *Misericordia et misera* 12; tegoż: AL 297.

⁴⁷ R. Skrzypczak, *Miłość...*, s. 100.

⁴⁸ Zob. J. Dyduch, *Adhortacja...*, s. 43-44.

⁴⁹ Por. K. Lüdicke, *Amoris...*, s. 246.

⁵⁰ Fr, AL 307; zob. D. Bogner, *Un cenno di cambiamento. L'ambivalenza della «gradualità» in Amoris laetitia*, w: „*Amoris laetitia*”: un punto di svolta per la teologia morale?, (red.), s. Goertz, C. Witting, (tłum.) s. Furlani, A. Staude, E. Capisani, C. Balsamo, Edizioni San Paolo, 2017, s. 168-170.

⁵¹ Por. <http://info.wiara.pl/doc/4195246.Papiez-ustanowil-nowy-Instytut-ds-Studium-nad-Malzenstwem>, (odczytano: 30.04.2022). Wielki kanclerz Instytutu abp Paglia odnosząc się

nym w teologii moralnej na nowo interpretującym *Humanae vitae*⁵². Zmiany przecież mają dotyczyć pastoralnego podejścia do małżeństwa, sposobu rozumienia i uzasadnienia norm odpowiedzialności moralnej za skutki i przyczyny rozpadu małżeństwa, którego sakrament jest niewzruszony. Józef Zabielski, odnosząc się do zróżnicowania oceny moralnej stanu tych małżeństw, wskazuje na szereg nieporozumień płynących z ich interpretacji mówiąc wprost, że rozdział VIII *Amoris laetitia* (291-312) „jest bardzo zagęszczony treściowo i stwarza pewne trudności jego analizy i zrozumienia”⁵³. Podobną myśl wyraża Paweł Sokołowski, zarzucając adhortacji brak precyzji „pod względem teologicznym” oraz „emocjonalność” języka⁵⁴. Ale i tu zdania są podzielone. Według Artura Niemira papieski dokument cechuje konkretność, realizm i prostota i z tego względu adhortacja tak „bardzo przystaje do rzeczywistości”⁵⁵. Jarosław Kupczak dostrzega w papieskim języku „prawdziwe perełki teologiczne, odkrywcze sformułowania i intuicje”, ale przyznaje zarazem, że ten „obrazowy i egzystencjalny, Augustyński język papieża Franciszka (...) nierzadko jednak niepokoi, otwiera możliwości bardzo różnych, także błędnych interpretacji”⁵⁶.

Jak widać nawet w kwestiach wydawałby się formalnych, nie ma jednomyślności i każdy odczytuje obraz według własnego paradygmatu. Stanisław Biały nie podejmuje się rozstrzygać, czy założenia adhortacji odchodzą, czy też nie „od antropologicznej i teologicznej doktryny”, tłumac-

---

do motywów ustanowienia nowego Instytutu powiedział: „rodzina nie może być abstrakcyjna”, a „Instytut to ewangeliczny talent, który wymaga jednak oczyszczenia”.

⁵² Por. s. Biały, *Troska Kościoła...*, s. 62-63.

⁵³ Por. J. Zabielski, *Moralno...*, s. 145; F. Coccopalmerio, *O rozdziale 8 „Amoris laetitia”*, <https://www.gosc.pl/>, (odczytano: 30.04.2022); „*Amoris laetitia*” – co powiedział i czego nie powiedział Franciszek, <https://naszdzienik.pl/wiara-kosciol-w-polsce>, (odczytano: 30.04.2022); G. Vignelli, *Rewolucja duszpasterska. Sześć słów talizmanów w synodalnej debacie o rodzinie*, (tłum.) A. Zielińska, Kraków 2016, s. 87-97. Włoski filozof Rocco Buttiglione zarzucił polemizującym teologom zapatrzenie we własne tezy kosztem prawdy w osobie Jezusa, która przechodzi niezauważalnie; zob. tegoż: *Przyjacielska odpowiedź krytykom „Amoris laetitia”*, (tłum.) M. Chojnacki, Kraków 2018, s. 31-83. Wstęp do publikacji filozofa napisał kard. Gerhard Ludwig Müller, wskazując, że adhortacja ani nie oscyluje w kierunku etyki sytuacyjnej, ani też zaprzecza stanowisku wypracowanym w *Veritatis splendor* Jana Pawła II. Sprawa dotyczy sumienia i rozumienia grzechu, s. 5-8.

⁵⁴ P. Sokołowski, *Zagrożenia miłości męża i żony według adhortacji apostolskiej Amoris laetitia papieża Franciszka*, „Ateneum kapłańskie” 2017 z. 1 (647), s. 42.

⁵⁵ Zob. J. Martin, *Klucz do „Amoris laetitia”*, „Więź” 2016 nr 2 (59), s. 49-52; K. Lüdicke, *Amoris...*, s. 270.

⁵⁶ J. Kupczak, *Amoris laetitia. Konflikt interpretacji. Najważniejsza debata w Kościele od zakończenia Soboru Watykańskiego II*, „W drodze”, Poznań 2020, s. 107.

czy jednak stanowisko papieża, że sytuacja pastoralna jakby nie patrzeć jest dziś zgoła całkiem nowa⁵⁷. Stąd ów nacisk na duszpasterskie rozeznanie, które ma się urzeczywistniać nie tylko w oparciu o odpowiednią wiedzę teologiczną – pisze Bogusław Drożdż –, ale także poprzez otwarcie się „na powiew Ducha Świętego”⁵⁸. Rozeznanie dotyczyć ma osób będących w związkach nieformalnych, u podstaw których leży nie tylko ubóstwo ograniczające start życiowy młodych ludzi, ale wpływ trendów kulturowych. Papież Franciszek sugeruje, by docenić samą oznakę miłości tłącą się w związku jako wyraz odzwierciedlenia miłości Bożej, zwłaszcza, że osoby te po jakimś czasie same podejmują decyzję legalizacji związku⁵⁹.

Józef Zabielski, analizując zapisy rozdziału ósmego w oparciu o uwagi Francesco Coccopalmerio sugeruje, by powstrzymać się stanowczego potępienia związków nieuregulowanych, uznając „że w wielu przypadkach można dostrzec w nich pozytywne elementy stałości”. Postawa duszpasterska powinna zmierzać w kierunku dialogu, by na jej bazie ukazać piękno i wartość sakramentalności⁶⁰, tym bardziej, że takie osoby nie do końca żyją w stanie grzechu ciężkiego i są pozbawione łaski uświęcającej, ze względu na nieznaną normę, ewentualnie trudność w ich pojęciu. Kościół już wcześniej podejmował trud zrozumienia skomplikowanych sytuacji (FC, 84, *Gaudium et spes*, 51). Ojcowie synodalni zdawali sobie sprawę z pułapek, jakie mogą stwarzać okoliczności rozgrzeszania takich przypadków, stąd delikatność w rozeznaniu oceny moralnej takiego związku i odpowiedzialności małżonków za życie w związku niesakramentalnym, zwłaszcza, jeśli ten związek zaowocował potomstwem⁶¹. Czy można narażać miłość, która się zrodziła z wszelkimi tego konsekwencjami wykluczając dobro tych dzieci, którego skutki rozstania mogłyby być bolesne? Ale to jest jedna odsłona tego problemu. Tymczasem zupełnie innego znaczenia ma związek, który został zawarty po rozwodzie, a który nie jest ideałem ewangelicznym⁶². Wśród uwarunko-

---

⁵⁷ Por. s. Biały, *Troska Kościoła...*, s. 62.

⁵⁸ Zob. B. Drożdż, *Nie ma powodu ustawać w drodze – o radosnej miłości w rodzinie na kanwie adhortacji apostolskiej Amoris laetitia*, „Perspectiva» Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne”, 2016 nr 1 (28), s. 24-25.

⁵⁹ Zob. Fr, AL 294, 295; J. Zabielski, *Urzeczywistnienie miłości małżeńskiej w rodzinie w świetle adhortacji Amoris laetitia*, „Sosnowieckie Studia Teologiczne” 2016-2017, t. 13, s. 174-179.

⁶⁰ Fr, AL 298; J. Zabielski, *Moralno...*, s. 143; por. F. Coccopalmerio, *Radość miłości...*, s. 13-14.

⁶¹ Por. G. Vignelli, *Rewolucja...*, s. 75-85.

⁶² Por. Fr, AL 298, 301; także: J. Zabielski, *Rodzina jako wezwanie współczesnej ewangelizacji. Przekaz III Nadzwyczajnego Zgromadzenia Synodu Biskupów 2014 r.*, „Przegląd Teologiczny Collectanea Theologica” 2017 nr 3 (87), s. 186-196.

wał pisze J. Zabielski – są takie, które swoiście „usprawiedliwiają” ten nie-sakramentalny związek oraz te „które wskazują na moralną winę osób żyjących w takowym. Jednoznacznym potwierdzeniem winy jest «świadomość nieprawidłowości swojej sytuacji», co oznacza, że osoby które są «świadome» nieprawidłowości, są świadome grzechu”⁶³.

Jak widzimy, kwestia dotyczy integralnego rozumienia sakramentalności małżeństwa w powiązaniu z cielesno-duchową strukturą osoby. Karl Heinz Menke próbuje zmierzyć wagę odpowiedzialności sumienia osób, które w drugim małżeństwie próbują znaleźć usprawiedliwienie w Kościele, przyjąwszy że ich pierwsze małżeństwo było zawarte bez wiary z powodów konwencjonalnych. W ten sposób poniekąd rodzi się napięcie między „wolnością” a „prawdą”⁶⁴. Zbigniew Zaremski dostrzega w podejściu do sakramentu małżeństwa dwie przeciwstawne tendencje, które wcale nie wynikają z istoty *sacrum*. Z jednej strony sprowadzenia związku sakramentalnego do poziomu relacji czysto naturalnej, somatycznej i świeckiej. Z drugiej natomiast pojmowanie sakramentu tylko w wymiarze rytualnym, jurysdykcyjnym czy estetycznym, ograniczonym do ceremonii kościelnej, pomijające właśnie znaczenie duchowe tego aktu⁶⁵. W tym rozumieniu Franciszek daje zielone światło, nie wykluczając ich ze społeczności Kościoła⁶⁶. Co to oznacza? Ni mniej, ni więcej, osoba, która dopuściła się grzechu nieczystości, niekoniecznie popełnia ten grzech świadomie. Franciszek, nawiązując do FC wskazuje w swej adhortacji, że należy zrozumieć różne sytuacje życiowe (AL 298) i różne okoliczności wykluczenia (AL 299). Stanisław Biały, interpretując ten zapis pragnie podkreślić, że na duszpasterzu spoczywa obowiązek przybliżenia współżyjącym (seksualnie) poza małżeństwem sakramentalnym „nowej sytuacji, tj. nową naukę (i praktykę pastoralną Kościoła)” i jeśli w swoim sumieniu będą przekonani o swojej niewinności, nie są w stanie odpowiadać moralnie za zaistniałą sytuację, w takim przypadku należałoby takiej parze udzielić sakramentu rozgrzeszenia i komunii świętej⁶⁷.

⁶³ Zob. J. Zabielski, *Moralno...*, s. 144-145.

⁶⁴ Por. K.H. Menke, *Posynodalna...*, s. 172-174, 177, 183.

⁶⁵ Zob. Z. Zaremski, *Zaangażowanie Kościoła w Polsce w służbę małżeństwu i rodzinie*, „Ateneum kapłańskie” 2015 z. 2 (639), s. 223; także: A. Nadbrzeżny, *Łaska sakramentu małżeństwa w posoborowym nauczaniu magisterium Kościoła*, w: *Sens i wartość sakramentu małżeństwa*, (red.) A. Czaja, M. Wyźlic, Lublin 2008; A. Czaja, *Sakramentalne małżeństwo w świetle encykliki Benedykta XVI „Deus caritas est”*, w: *Sens...*, s. 45-56.

⁶⁶ Fr, AL. 299.

⁶⁷ Por. tamże, 301. s. Biały próbuje jednak zrozumieć nową interpretację pastoralną, nie do

Problem dopuszczenia rozwodników do sakramentu Eucharystii wydaje się nie mieć końca⁶⁸. Część teologów w pełni zaakceptowała papieskie spojrzenie, iż uczestnictwo w komunii świętej uzależnione ma być od właściwego rozeznania, nie widząc uszczerbku w dyscyplinie sakramentów⁶⁹. Franciszek – podkreśla Artur Filipowicz – „bardziej niż jego poprzednicy, dowartościuje sprawcę czynu”. Jeśli bł. Paweł VI, św. Jan Paweł II szczególnie zwracali uwagę na „obiektywny walor moralności chrześcijańskiej”, to Franciszek skupił się na „subiektywnym i partykularnym jego wymiarze”. Nie znaczy by bagatelizować grzech, lecz by podążać w kierunku zachowania „właściwych proporcji” – podkreśla A. Filipowicz⁷⁰. Autor przekonuje, że „papież nie występuje przeciwko Objawieniu i Tradycji”. W tym przypadku, jeśli nie o kontynuacji można mówić – choć co do tego, teolog nie ma wątpliwości – to o jego „korekcie”, polegającej na wydobyciu „od dawna istniejących, ale mało zauważalnych”, wcześniej niedocenianych „elementów moralnej doktryny Kościoła”⁷¹. Franciszek – przekonuje dalej Filipowicz – jakby próbował powiedzieć, że dotychczasowe metody wyjścia do wiernych zużyły się i zdewaluowały i wymagana jest nowa metodologia podejścia⁷². Autor staje z całą mocą po stronie Franciszka przekonując, że kontestatorzy dyskursu nie rozumieją wizji Kościoła i roli Piotra naszych czasów⁷³. Sam Franciszek w pewnej chwili widząc ciągle toczące się batalie, które przewracały tekst, dawał wyraz zniecierpliwienia i zmęczenia, które w jego rozumieniu nie oddawały prawdy przesłania⁷⁴. Bez wątplenia osten-

---

końca w pełni będąc przekonany słuszności swoich dociekań, co świadczy stwierdzenie, że „wydaje się”, że od tej pory duszpasterz „jest zobowiązany” by takiemu nieformalnemu związkowi towarzyszyć w tych moralnych dylematach; zob. s. Biały, *Troska Kościoła...*, s. 63.

⁶⁸ P. Grad, *Unieszkodliwienie Magisterium. Studium dyskusji o Amoris laetitia*, „Christianitas” 2016 nr 65, s. 42-43.

⁶⁹ Zob. A. Muszala, *Rozeznawanie w „Amoris laetitia” papieża Franciszka*, w: *Rozeznanie – przeszłość*, s. 221-251.

⁷⁰ Zob. A. Filipowicz, *Moralność...*, s. 36, 40.

⁷¹ Fr, EG 43; A. Filipowicz, *Moralność...*, s. 30; P. Carlotti, *La morale di papa Francesco*, Bologna 2017, s. 17-19.

⁷² Zob. A. Filipowicz, *Moralność...*, s. 40.

⁷³ Zob. tamże, s. 48-49; Fr, *Nie bądźmy prorokami nieszczęścia, którzy wszędzie wężą zagrożenia i dewiacje. Homilia podczas Mszy św. z okazji Jubileuszu Katechetów, 25 września 2016*, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/franciszek_i/homilie/jub_katechetow_25092016.html. (odczytano: 30.04.2022); Fr, *Zgorszenie hipokrytów. Msza św. w Domu św. Marty 20 września 2018*, <http://www.osservatoreromano.va/pl/news/> (odczytano: 30.04.2022).

⁷⁴ Papież Franciszek w Przemówieniu do Forum Stowarzyszeń Rodziny 16 VI 2018 r. stwierdził: „Niektórzy sprowadzili Amoris laetitia do bezpłodnej kazuistyki: wolno, nie wolno. Niczego nie zrozumieli... Dziś potrzeba katechumenatu do małżeństwa, podobnie

tacyjny apel 45 teologów i pasterzy skierowany na ręce dziekana Kolegium Kardynalskiego kard. Angelo Sodano, i rozesłany do 218 kardynałów i patriarchów nawołujących do odstępstwa od błędów zawartych w adhortacji nie ułatwiał Franciszkowi dialogu zaogniając atmosferę⁷⁵.

Inni jeszcze optowali, że Franciszkowi nie chodziło bynajmniej o przypomnienie wcześniejszego nauczania, ale że papież celowo wprowadził pewien wybieg przy pomocy klucza „rozeznania”, który niosąc za sobą niezliczoną ilość przypadków dawał możliwość pokrętnych odniesień⁷⁶. Robert Skrzypczak sygnalizuje, że „dobry cel nigdy nie powinien usprawiedliwiać niewłaściwych metod (por. Rz 3, 8)”, szczególnie, jeśli ma się ryzykować zbawienie własnej duszy wymuszonymi okolicznościami⁷⁷. Autor pisze przy tym, że z przytoczonych fragmentów wynika, że św. Jan Paweł II twierdzi, że rozwodnicy „nie mogą przyjąć Komunii, natomiast Franciszek utrzymuje, że mogą, ale pod pewnymi warunkami”, odpowiednim rozeznaniem a przecież i św. Jan Paweł II stawiał warunek – wstrzeźliwość seksualna⁷⁸. R. Skrzypczak jest zdania, że, papież nie podsuwa gotowych rozwiązań, jednak jego praktyczne podejście do „duszpasterskiego miłosierdzia” (jak się je nazywa) nakazało mu podjąć trud uproszczenia procedur kościelnych stwierdzeń nieważności małżeństwa. Ponadto zachęca

---

jak istnieje katechumenat do chrztu”. Zaś w wywiadzie dla Ferruccio De Bortoli podniósł: „Zdecydowaliśmy się na dyskusję o rodzinie, która przeżywa poważny kryzys. Nawet trudno ten kryzys ująć. Młodzi coraz rzadziej chcą się pobierać. Jest wiele rodzin podzielenych, w których zamiar wspólnego życia poniósł klęskę. Dzieci bardzo cierpią z tego powodu (...) Musimy na to odpowiedzieć. Dlatego winniśmy przemyśleć problem do głębi. I w świetle tych głębokich przemyśleń zmierzyć się na serio ze szczególnymi sytuacjami, również tymi dotyczącymi osób rozwiedzionych”; <http://www.assisipax.org/lintervista-papa-francesco-ferruccio-de-bortoli/>, (odczytano: 30.04.2022); <https://www.agensir.it/quotidiano/2018/6/16/papa-francesco-a-forum-famiglie-quelli-che-hanno-ridotto-lamor-laetitia-a-una-sterilecasistica-non-hanno-capito-nulla-ci-vuole-un-catecumenato-per-il-matrimonio/>, (odczytano: 30.04.2022).

⁷⁵ W piśmie akcentowano, że co prawda nie uważają papieża za heretyka, to jednak „wiele wskazań zawartych w *Amoris laetitia* może być” w ten sposób „zinterpretowanych jako heretyckie”; zob. <https://www.ncregister.com/blog/catholic-scholars-appeal-to-pope-francisto-repudiate-errors-in-amoris-laetitia> (odczytano: 30.04.2022); E. Barberini, *Critica alla Amoris laetitia di 45 teologi e filosofi cattolici di tutto il mondo*, „Corrispondenza Romana”, 12 VII 2016.

⁷⁶ Zob. J. Martin, *Klucz...*

⁷⁷ Zob. R. Skrzypczak, *Okaleczone relacje a duch miłosierdzia. Trudna recepcja adhortacji „Amoris laetitia” Papieża Franciszka*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 2016 t. 29, nr 4, s. 89-90.

⁷⁸ Por. tamże, s. 96.

kapłanów do „kreatywności”⁷⁹. Z drugiej jednak strony, jeśli poczyni się pewne ustępstwo i dopuści się ludzi do Komunii Świętej, „którzy wyświadawszy się, mają nadal intencję życia w nieczystości, będzie to znaczyło, że umacniamy ich życie w grzechu” zwraca uwagę Tomasz Jaklewicz⁸⁰. Pozostaje jeszcze grupa, która zachowuje wstrzemięźliwość przed jednoznacznym stanowiskiem, starając się ważyć wszelkie racje⁸¹. Jerzy Szyran mierzy rzeczywistość doczesną z wieczną, pokazując klęskę tej pierwszej, która nie usprawiedliwia ustępstwa⁸². Tylko wnikliwa analiza dokumentu papieskiego pozwoli zrozumieć przesłanie Franciszka. W zimowym numerze kwartalnika „Więź” z 2016 r. pojawił się cykl artykułów poświęconych adhortacji w kontekście toczącego się sporu pod znamienym tytułem „Kłopoty z *Amoris laetitia*”⁸³. Wzięło w niej udział kilka osób, specjalistów w zakresie teologii fundamentalnej i duchowości. Mirosław Tykfer, który zabrał w jej ramach głos nie widzi sprzeczności tym, co prezentuje Franciszek z poprzednim nauczaniem, zaś dobitnym przykładem ciągłości nauczania ma być punkt 79 adhortacji stanowiący pomost pomiędzy teologią poprzedników a wizją Franciszkową opartą na rozeznaniu. Autor podchwycił sugestię papieża, by w procesie rozeznania kapłan korzystał z rad małżeństw i rodzin, które mają nieco inne, bogatsze w tej materii doświadczenie, aniżeli ich, zaczerpnięte z własnego domu czy konfesjonalu⁸⁴. Krzysztof Grzywocz zwrócił natomiast uwagę na życie, jako na proces dojrzewania, gdzie pewnych etapów nie da się przeskoczyć, trzeba się do nich dostosować, czy dojrzeć. Odnosi się to w całej rozciągłości do norm moralnych. Autor przypomniał przestawienie akcentów, gdzie do tej pory norma była regułą, do której należało się dostosować, ale dojrzałość osobowa wymaga, by norma służyła człowiekowi. To stanowi w opinii autora największe *novum* w Franciszkowej koncepcji małżeństwa. Chodzi w tym

---

⁷⁹ Por. R. Skrzypczak, *Miłość małżeńska i rodzinna w nauczaniu papieża Franciszka*, „Studia Bobolanum” 2019 nr 3, s. 100.

⁸⁰ T. Jaklewicz, *Komunia dla rozwiedzionych. Dlaczego nie?*, „Gość Niedzielny” 1 III 2015 nr 9, s. 28.

⁸¹ Zob. J. Kupczak, *Źródła sporu o „Amoris laetitia”*, Poznań 2018, s. 75-266; A. Livi, *Doktryna moralna i praxis duszpasterstwa w Amoris laetitia*, [http:// gloria.tv/article/h3E9c4fu1CcHucTXf2LKKZx5](http://gloria.tv/article/h3E9c4fu1CcHucTXf2LKKZx5), (odczytano: 30.04.2022).

⁸² Por. J. Szyran, *Czy w szczególnych okolicznościach można udzielić rozgrzeszenia osobie żyjącej w związku niesakramentalnym, stosując analogię do zapisu p. 13 Vademecum dla spowiedników?*, <http://www.szyran.republika.pl/rozgrzesz.pdf> (odczytano: 30.04.2022).

⁸³ Por. *Kłopoty...*, s. 101-145.

⁸⁴ Zob. M. Tykfer, *Duszpasterstwo nawrócone, czyli pedagogika Franciszka*, w: *Kłopoty...*, s. 101-108.

przypadku o kształtowanie sumień⁸⁵. Zbigniew Noskowski jest zdania, że sposób ujęcia zagadnienia w adhortacji ma być wyrazem nowej moralności, która nie jest sprzeczna z dotychczasowym nauczaniem, ale nieco odmienna, tak jak Jezus nie przyszedł na świat, aby sprzeciwić się prawu, ale go wypełniać. W swoim przekonaniu Noskowski uważa, że Franciszek, odwołując się do *Evangelii gaudium*, chce pokazać, że konfesjonał to nie jest sala tortur, zaś Eucharystia pokarmem i remedium dla słabych i dlatego lokalni biskup są zobowiązani do formułowania pewnych dodatkowych wytycznych⁸⁶. Papież, nie zmieniając dotychczasowego nauczania Kościoła, otworzył pole do dyskusji, prowokując do myślenia i refleksji. Nie miał zamiaru wywoływania zamętu – przekonywał Ireneusz Mroczkowski⁸⁷. Kazimierz Lubowicki w swej wielostronicowej syntezie, starając się zachować dystans w toczącym się sporze zmierzał do wyciągnięcia przez czytelników osobistych wniosków celem zrozumienia problematyki i wiary. Stąd adekwatny w jego ujęciu tytuł publikacji – „kontekst teologiczny”, który posłużył papieżowi w ogłoszeniu skądinąd tak głośnej adhortacji⁸⁸.

Reasumując, toczący się dyskurs na temat adhortacji Jarosław Kupczak wyszczególnił trzy kierunki interpretacyjne wyrosłe z tego chaosu: 1. zwolenników „interpretacji ciągłości” nauczania, wykluczających zmiany doktrynalne, których stanowisko uznał za najbardziej odpowiadające prawdzie; 2. dostrzegających „umiarkowaną zmianę” wyrażającą się w położeniu subiektywnego akcentu, który pozwala tej grupie dostrzec okoliczności łagodzące osąd moralny. W końcu 3. „interpretację zerwania” widzących w nauczaniu Franciszka inklinację do wzięcia w nawias obiektywistycznej etyki kultywowanej przez posoborowe Magisterium i zastąpienie jej bliższą człowiekowi „etyką osoby”, podatną na poszczególne przypadki i osobiste okoliczności. Rozdźwięk interpretacyjny wśród oddanych katolików: duchownych i świeckich, filozofów, teologów, intelektualistów, jak i prostych ludzi wynika – co wcześniej sygnalizowaliśmy – nie tylko z „nieprecyzyjnych sformułowań adhortacji (...), ale także – zdaniem autora – jej końcowych wniosków, a nawet całości teologii, która wyłania się z lektury papieskiego dokumentu”⁸⁹.

⁸⁵ K. Grzywocz, *Norma dla człowieka, nie człowiek dla normy*, w: *Kłopoty...*, s. 109-121.

⁸⁶ Zob. Fr. *Evangelii gaudium* [dalej: EG] 44 i 47; Z. Noskowski, *Roma...*, s. 129-138.

⁸⁷ Por. I. Mroczkowski, *Etos...*, s. 34-78.

⁸⁸ Zob. K. Lubowicki, *Kontekst teologiczny synodalnych dyskusji o małżeństwie i rodzinie*, Wrocław 2020.

⁸⁹ Zob. J. Kupczak, *Amoris...*, s. 259-260.

4. Nowa terminologia w Kościele

W całym kontekście dysput teologiczno-prawnych niezauważalnie pojawił się swoisty język wypowiedzi, jak chociażby określenie – nowa ewangelizacja. Stanisław Biały wskazuje, że proces rewolucji w Kościele zrodził się dużo wcześniej niż adhortacja, powołując się na wypowiedź kard. Odilo Pedro Scherera, który cytował dokument z Aparecidy⁹⁰. Kluczowym wydaje się w nim stwierdzenie, które nadało kierunek, a mianowicie – „Kościół na całym świecie musi zrezygnować z konserwatywnego duszpasterskiego podejścia na rzecz zdecydowanie misyjnego stylu duszpasterskiego”⁹¹. Ideę założenia objaśnił Franciszek w Rio de Janeiro w 2013 r. podczas spotkania z duchownymi z Brazylii⁹². Odpowiedzialny z ramienia KEP przewodniczący Ogólnopolskiego Zespołu ds. Nowej Ewangelizacji bp Grzegorz Ryś (2014 r.) zaznaczył, że dokument ten jest radykalną zmianą „w myśleniu, na czym polega misja Kościoła”⁹³.

Symptomatyczne, że Kościół unikał wieloznaczności. Nawet pojęcie „małżeństwa cywilnego” było określeniem pejoratywnym⁹⁴. Tym razem jest obawa pojawienia się „zarzutu sytuacionizmu i subiektywizmu etycznego”, w którym grzech „przestaje być rzeczywistością teologiczną”, a staje przedmiotem oceny w „aspekcie psychologiczno-socjologicznym”. Innymi słowy rodzi się niepokój wykorzystania subiektywnej interpretacji by wagę grzechu zbilansować i umniejszyć⁹⁵. Mamy do czynienia z relatywnym spojrzeniem, której istotę odsłonił św. Jan Paweł II⁹⁶. Może w tym świetle nabierają

---

⁹⁰ „Dokument z Aparecidy jest kluczowy dla zrozumienia rewolucji Franciszka, czyli jego nauki co do charakteru opieki pastoralnej nad rozwiedzionymi i żyjącymi w nowych związkach itp., zawartych w *Amoris laetitia*”; por. s. Biały, *Troska Kościoła...*, s. 72.

⁹¹ Zob. M. Kluba, *Dokument z końca świata*, <http://krakow.gosc.pl/doc/2008460> (odczytano: 30.04.2022). Dokument z Aparecidy jest szczególnie cytowany w adhortacji apostolskiej „*Evangelium Gaudium*”.

⁹² M. Kluba przedstawia najważniejsze punkty tego dokumentu, jak: misyjność, przebudowa struktur kościelnych, dialog ze światem współczesnym, walka z pelagianizmem rozumianym jako przywracanie w obliczu kryzysu tego, co przeszłe, walka z klerykalizmem to niektóre kluczowe elementy tego dokumentu. Zdaniem Franciszka ani uleganie przyszłości, ani sięganie do przeszłości nie służy dobru, jako że Bóg „chce Kościoła sprzyjającego wierze, a nie nadmiernie kontrolującego wiarę”; zob. M. Kluba, *Dokument z końca...* .

⁹³ Zob. s. Biały, *Troska Kościoła...*, s. 72-73.

⁹⁴ P. Majer, *Zawarcie małżeństwa kanonicznego bez skutków cywilnych (kan. 1071 § 1, 2° Kodeksu Prawa Kanonicznego)*, Kraków 2009, s. 113.

⁹⁵ Por. M. Machinek, *Logika inkluzji papieża Franciszka. Pytanie otwarte na marginesie adhortacji „Amoris laetitia”*, „Forum Teologiczne” 2017 nr 18, s. 202-203.

⁹⁶ Zob. JP II, VS 81.

sensu wypowiedziane słowa – „Eucharystia, chociaż stanowi pełnię życia sakramentalnego, nie jest nagrodą dla doskonałych, lecz szlachetnym lekarstwem (...) dla słabych”⁹⁷. Trzeba brać pod uwagę postawę Franciszka na każdym kroku upominającego się o wykluczonych⁹⁸. Przyjmując nauczanie św. Tomasza z Akwinu, iż miłosierdzie, nie musi się kłócić ze sprawiedliwością Krzysztof Krzemiński przekonuje, że „proponowane przez papieża rozwiązania trudnych sytuacji nie wynikają z pustej litości lub braku silnego kręgosłupa moralnego czy labilności poglądów duszpasterzy Kościoła, o co często się ich oskarża, ale z ogólnej zasady umiłowania prawdy”⁹⁹. Zresztą Franciszek w swych wypowiedziach nie raz dawał dowód przywiązania do tradycji¹⁰⁰.

Czy zatem mamy do czynienia z dwutorowością postępowania, w którym *ex officio* deklaruje się stałość i niezmienność reguł a w deklaracjach i dokumentach stwarza się tylko zasłonę do głębszych refleksji?¹⁰¹ Niewątpliwie – zauważa Artur Filipowicz – Franciszek obok Piusa XII i bł. Pawła VI okazał się najbardziej krytykowanym spośród następców Świętego Piotra¹⁰².

⁹⁷ Fr, EG 47.

⁹⁸ Fr, *Przemówienie podczas audyencji generalnej* (5 VIII 2015), cyt. za: XIV Zwyczajne Zgromadzenie Ogólne Synodu Biskupów, *Relatio finalis* (24 X 2015), Libreria Editrice Vaticana, 2015, 54.

⁹⁹ Por. P. Moskal, *Miłość Boga w pismach św. Tomasza z Akwinu*, „*Verbum Vitae*” 2013 nr 23, s. 183-195; K. Krzemiński, *Jedność wszystkich rodzin i małżeństw w Kościele w oparciu o Amoris laetitia Papieża Franciszka*, „*Studia Pelplińskie*” 2017 t. 51, s. 237.

¹⁰⁰ Franciszek, *Rodzina oparta na związku mężczyzny i kobiety jest faktem antropologicznym. Przemówienie podczas seminarium na temat komplementarności mężczyzny i kobiety* (Watykan 17 XI 2014), „*L'Osservatore Romano*” (PI) 2014, nr 12, s. 37.

¹⁰¹ Papieskie słowa mogą prowokować. Tak jest, gdy akcentuje, że weryfikacji wymagają normy moralne i przykazania kościelne, „które mogły być bardzo skuteczne w innych epokach, ale które nie mają już tej samej siły wychowawczej jako drogi życia”; Fr, EG 43.

¹⁰² Wśród szeregu zarzutów wylicza się dwulicowość, egotyzm za zasłoną prostoty i surowości, ignorancję teologiczną, herezję, spowodowanie chaosu w Kościele i jego upokorzenie. Filipowicz jest zdania, że krytyka ta „przypomina wypowiedzi internetowych hejterów i trolli”, zob. A. Filipowicz, *Moralność...*, s. 27-28; także: A. Schneider, *On the question of a heretical pope*, <https://rorate-caeli.blogspot.com/2019/03/important-guest-op-ed-bishop-schneider.html>, (odczytano: 30.04.2022); <http://www.fronda.pl/a/ks-bortkiewicz-dla-frondy-amoris-laetitia-wprowadzila-chaos-w-kosciele,93999.html>, (odczytano: 30.04.2022).

5. Stanowisko Biskupów Ameryki Łacińskiej i odpowiedź Rzymu

Na adhortację papieża Franciszka zareagowali biskupi regionu Buenos Aires, którzy 5 września 2016 r. wydali wskazówki, mające charakter komentarza na temat ogólnych zasad przygotowania i wdrażania rozdziału VIII *Amoris laetitia*. W treści wskazywano, że „rozeznawanie nie musi koniecznie prowadzić do sakramentów, lecz może skierować takie osoby ku innym formom ściślejszego włączenia w życie Kościoła”¹⁰³. Pojawia się znów dwuznaczne określenie „nie musi”, co oznacza, że „może”. Oczywiście instrukcja biskupów latynoamerykańskich, odwołując się do wskazań zawartych w FC, akcentuje wstrzemięźliwość seksualną takim parom, względnie oferowanie pomocy w podjęciu starań o unieważnienie poprzedniego małżeństwa, jednakże, biorąc pod uwagę dobro dzieci z nowego związku, jak i okoliczności łagodzące winę i odpowiedzialność według wskazówek w adhortacji (AL 301-302) podziela stanowisko, by w takich sytuacjach przywrócić łaskę sakramentu ołtarza. Aspekt nieakceptowalny przypadku w wykładni św. Jana Pawła II, został w rozumieniu biskupów argentyńskich aprobowany przez Stolicę Apostolską. Papież podzielił opinię hierarchów zza oceanu, choć uczynił to w niepełni klarowanie, poprzez oficjalną publikację dokumentu biskupów i swoją w tej mierze odpowiedź¹⁰⁴. Czy wraz z listem Franciszka, dokument biskupów latynoamerykańskich należałoby potraktować jako „autentyczną wykładnię niejasnych wskazań *Amoris laetitia*”, a tym samym źródło prawa obowiązującego w całym Kościele, – Majer, zastanawiając się nad tym, wychodzi z założenia, że nie można jednak tego faktu ignorować, zwłaszcza, że Biskup Rzymu „wyraźnie włączył ów dokument do autentycznego magisterium, któremu – zgodnie z kan. 752 KPK – należy okazywać «religijne posłuszeństwo rozumu

---

¹⁰³ 8 Región Pastoral Buenos Aires, *Criterios básicos para la aplicación del capítulo VIII de Amoris laetitia*, 5 września 2016 r., polskie tłumaczenie: <https://www.deon.pl/religia/wiara-i-spolnoczenstwo/art,1248,list-biskupow-ws-amoris-laetitia--pelny-tekst.html>, (odczytano: 30.04.2022). Zgodnie z kan. 433 § 1 KPK region kościelny to zespół kilku sąsiadujących ze sobą prowincji kościelnych (metropolii).

¹⁰⁴ Franciszek w odpowiedzi biskupom argentyńskim wskazał, że „pismo jest bardzo dobre i w pełni wyjaśnia sens ósmego rozdziału *Amoris laetitia*. Nie ma innych interpretacji”, i na papieskie polecenie został opublikowany (wraz z odpowiedzią Głowy Kościoła) w urzędowym organie Stolicy Apostolskiej *Acta Apostolicae Sedis*. Ponadto, przypomina P. Majer – „nadał obu opublikowanym dokumentom rangę magisterium autentycznego”; *Reskrypt Sekretarza Stanu ex audientia Sanctissimi* z 5 VI 2017 r.; AAS 108 (2016), s. 1071-1074.

i woli»¹⁰⁵. Zbigniew Janczewski przywołuje starą maksymę – *Roma locuta causa finita*. Co więcej „papieże stojący przy sterach „Łodzi Piotrowej” posiadają asystencję Ducha Świętego w takim aspekcie „ich nauczanie służy dobru całego Kościoła. Historia pokazuje zaś, iż racja zazwyczaj leży po ich stronie a jego podważanie zazwyczaj prowadzi do głębokich podziałów w łonie tej Wspólnoty”, czego dowodem był kazus Marcina Lutra¹⁰⁶.

Niemniej kanoniści są zdania, że niezależnie od wymiaru prawnego publikacji dokumentu i listu apostolskiego w „Acta Apostolicae Sedis”, dokumenty takowe nie mogą łamać litery KPK, a w tym przypadku kan. 915, który zabrania dopuszczać do Komunii Świętej „ekskomunikowanych” jest niewzruszony i stoi ponad to. Na potwierdzenie tego Istanowiska ma świadczyć zwykła ranga listu, który nie formy choćby *motu proprio*¹⁰⁷. Tym samym Janczewski wyraża pogląd, że pomimo, że papież nie narusza norm kanonicznych, to jednak Stolica Apostolska, powinna wydać instrukcję, wskazującą na ograniczenia i procedury postępowania duszpasterzy, albowiem „«liberalne» traktowanie kwestii spowiedzi i Komunii św. Rozwiedzionych, może bowiem jeszcze bardziej przyczynić się do pro rozwojowego podejścia niektórych osób do małżeństwa”¹⁰⁸. Mimo wszystko nie ma przesłanek, by kan. 915 KPK mógł ulec nowelizacji nawet w świetle nauczania Franciszka i z tego powodu – podnosi Piotr Majer – zachowuje swą aktualność¹⁰⁹. Dodajmy, że zapis kanonu nie upoważnia szafarza do odmówienia Komunii Świętej osobie, nawet gdyby miał wiedzę, że przystępującemu do ołtarza odmówiono rozgrzeszenia ze względu na grzech ciężki i tylko on jeden (korzystający z sakramentu) podejmuje decyzję w osądzie własnego sumienia¹¹⁰.

¹⁰⁵ Piotr Majer jest zdania, że nie interpretacja biskupów argentyńskich dokonana w *Criteria básicos*, choć jest jedyną właściwą wykładnią *Amoris laetitia*, ale list apostolski papieża, który jest pozytywną odpowiedzią na nie stanowi w tym przypadku *magisterium authenticum*, zważywszy dodatkowo, że oba dokumenty zostały datowane na 5 IX 2016 r.; por. P. Majer, *Czy adhortacja...*, s. 97.

¹⁰⁶ Por. Z. Janczewski, *Problem...*, s. 51.

¹⁰⁷ Stanowisko świeckiego wykładowcy z Wyższego Seminarium Najświętszego Serca Pana Jezusa w Detroit, Edwarda N. Petersa; P. Majer, *Czy adhortacja...*, s. 98.

¹⁰⁸ Ograniczenia i procedury, zdaniem Janczewskiego powinny zmierzać w trzech kierunkach: 1. Określenia czy poprzednie małżeństwo było w pełni kanoniczne, gdyż mogłaby istnieć szansa legalizacji takiego związku; 2. Przystąpienie do sakramentów powinno dotyczyć tylko osób, które zawarły związek cywilny wykluczając konkubinaty oraz 3. Przyłożenie się do przykładowego wypełniania obowiązków katolika; zob. Z. Janczewski, *Udzielanie...*, s. 54.

¹⁰⁹ Por. P. Majer, *Czy adhortacja...*, s. 91-111.

¹¹⁰ Tamże, s. 101-102; E. Szczot, *Dopuszczanie do Komunii świętej wiernego katolika*

Pojawia się jeszcze możliwość, którą podnosi autor, a mianowicie swoiste go zgorzenia, które może pociągnąć za sobą praktyka rozeznania zakończona absolucją związków nieprawidłowych¹¹¹. Kościół stara się wyjść naprzeciw takim sytuacjom. Osoby żyjące w związkach nieuregulowanych, deklarujący pełną wstrzeźliwość i posiadający rozgrzeszenie sakramentalne, w związku z faktem, że nie żyją w grzechu ciężkim, ale ich sytuacja stwarza niepotrzebne reperkusje wśród wiernych mogą przystępować do Eucharystii *remoto scandalo*. Z tego też powodu duszpasterze zobowiązani są do unikania ostentacyjnego błogosławienia takich związków i udzielania Komunii Świętej poza przypisaną parafią¹¹².

6. Stanowisko Konferencji Episkopatu Polski

W sprawie wypowiedział się Kościół latynoamerykański, którego opinię w pełni podzielił papież Franciszek. Nauczanie papieskie zostało między innymi przyjęte przez biskupów Konferencji Episkopatu Niemiec w dokumencie z 1 lutego 2017 r., jak również Biskupa Wojskowego Ordynariatu Kanady 22 lutego 2017 r.¹¹³. Jednak to stanowisko KEP w odniesieniu do poprzednich cytowanych dokumentów Zbigniew Janczewski uznaje za najbardziej „dojrzałe i przemyślane”¹¹⁴. Z jednej strony opowiada się za zachowaniem tradycyjnej doktryny, ale nie zamyka się na propozycję Franciszka. Jak zauważył Biały, pogląd KEP bliski jest opinii abpa Charlesa Chaput’a, przewodniczącego Komisji Episkopatu USA ds. wprowadzania w życie *Amoris laetitia*, który sugerował oprzeć się na nauczaniu Jezusa i poprzednich papieży¹¹⁵. Wyrazem otwarcia się na propozycję Franciszka jest decy-

---

podlegającego normie kan. 915 KPK, „Roczniki Nauk Prawnych” 1998 nr 8, s. 209.

¹¹¹ Por. P. Majer, *Czy adhortacja...*, s. 91-108.

¹¹² Pontificio Consiglio, t. 19, s. 521; SC 29; Z. Janczewski, *Przyjmowanie...*, s. 404-405; A.R., Luño, *Amoris laetitia: Wskazania dla duszpasterskiego rozeznania*, „Warszawskie Studia Pastoralne UKSW” 2017 nr 1 (34), s. 247-251.

¹¹³ „Biskup Scott C. McCaig stwierdził, że adhortacja papieska dopuszcza nie tylko do sakramentów osoby rozwiedzione, żyjące w powtórnych związkach bez uzyskanej nieważności małżeństwa sakramentalnego, żyjące we wstrzeźliwości, ale także nie żyjące w tej czystości, ale tylko ze względu na dobro posiadanych dzieci”; zob. Z. Janczewski, *Problem...*, s. 51-52.

¹¹⁴ Tamże, s. 54.

¹¹⁵ S. Biały przywołuje w tym kontekście słowa abpa M. Jędraszewskiego, który wskazywał, że żadną miarą nie należy „osłabiać prawdy” czy jej uchybiać, zaś podejmowany w tej sprawie dialog, nie może uchybiać wierze, jak również nie sposób iść na ustępstwa i kompromis, jeśli chodzi o zasady moralne; por. s. Biały, *Troska Kościoła...*, s. 63-64.

zja KEP powołania w każdej diecezji duszpasterzy tzw. związków niesakramentalnych. Zapowiedziano w tej kwestii opracowanie vademecum, jak postępować w takich sytuacjach oraz powołanie zespołu specjalnego¹¹⁶. 6 czerwca 2017 r. podczas zebrania plenarnego przedstawiono założenia do dokumentu – *Wytyczne Konferencji Episkopatu Polski dla kapłanów, osób życia konsekrowanego i wiernych świeckich na temat głoszenia Ewangelii rodziny w duszpasterstwie małżeństw i rodzin*. Dokument ten we wstępie wychodził naprzeciw propozycjom Franciszka z zachowaniem wierności tradycji. Podkreślono potrzebę odkrycia „nowej dynamiki” w głębi „zamyślu Bożego”, przyznając się za Franciszkiem, że zbyt długo trzymano się „sztywnych ram działania”. Odnośnie najbardziej kontrowersyjnej sugestii umożliwienia dostąpienia do Komunii Świętej konkubinarium Episkopat kierował słowa „otuchy i wsparcia” apelując do duszpasterzy o „takt i delikatność”¹¹⁷. Rozeznanie i towarzyszenie nie ma być tożsame z gwarancją udzielania Komunii Św., którą otrzymać mogą tylko za zasadach przedłożonych w adhortacji apostoelskiej FC, 84, co ma oznaczać „małżeństwo białe”¹¹⁸. Chodzi tu o nakłonienie pary żyjącej w takim konkubinackim związku do powrotu na sakramentalne „łono”. Warunki powrotu są jasno sprecyzowane: 1. chęć nawrócenia, 2. żal za grzechy, 3. postanowienie poprawy. Tylko w sytuacji, gdy ta droga nie spełni oczekiwań, wtedy dopiero można „mówić o (...) towarzyszeniu w związku nieregularnym” mając na względzie dobro wychowawcze dzieci¹¹⁹.

Wydaje się, że w tych receptach pomija się aspekt zupełnie innego związku, równie nieuregulowanego. Jeśli akt ekspiacji łatwo dotyczy osób żyjących w związkach wolnych i sens powrotu takiej pary na łono Kościoła nie wydaje się specjalnie skomplikowany, poza chęcią dążności do bycia w łasce uświęcającej, to jakby milczeniem pozostawia te osoby, które,

¹¹⁶ Zespołem tym kierować mieli bp J. Wątroba i abp H. Hozer oraz ks. dr P. Drąg. Z braku jednoznaczności w ocenie adhortacji bp Wątroba wyraził półtora miesiąca później ubolewanie, że trzeba skupić się na interpretacjach; zob. tamże, s. 64.

¹¹⁷ KEP, *Wytyczne Konferencji Episkopatu Polski dla kapłanów, osób życia konsekrowanego i wiernych świeckich na temat głoszenia Ewangelii rodziny w duszpasterstwie małżeństw i rodzin*, Warszawa 1 VI 2017 r.

¹¹⁸ „Białe małżeństwo”, czyli życie w związku, ale przy zachowaniu wstrzemięźliwości seksualnej.

¹¹⁹ F. Coccopalmerio uważa, że Kościół postanowił przyznać prawo do sakramentów pokuty i Eucharystii wiernym będącym w związku nieprawym dopiero po weryfikacji dwóch istotnych warunków: czy deklarują wolę zmiany swojej sytuacji życiowej oraz w jakiej mierze jest szansa realizacji tej woli; zob. F. Coccopalmerio, *Il capitolo ottavo della esortazione apostolica postsinodale „Amoris laetitia”*, Città del Vaticano 2017, s. 27-28.

żyją w drugim związku, których właśnie papież Franciszek nie wyklucza, by uczestniczyli w Komunii Świętej. Jak w tym świetle ma polegać rozeznanie, tego wyraźnie się nie mówi¹²⁰. Sprawa ta budziła rozdzźwięki, które próbowano rozstrzygnąć podczas organizowanych sympozjów i paneli dyskusyjnych. I tak pod patronatem Komitetu Nauk Teologicznych PAN na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Opolskiego 24 listopada 2016 r. odbyła się Międzynarodowa konferencja naukowa pod znamienym tytułem *Amoris laetitia – ewolucja czy rewolucja w nauczaniu Kościoła katolickiego o małżeństwie?* Posynodalna adhortacja stała się okazją do wymiany poglądów i oceny teologów z różnych kręgów europejskich (Niemcy, Wielka Brytania, Austria, Słowenia, Węgry). Eberhard Schockenhoff z Uniwersytetu we Fryburgu wskazał, że papież swoim postępowaniem dopuszczenia do sakramentów osób żyjących po rozwodzie cywilnym w powtórnych związkach kieruje się jezuicką tradycją opartą na teologii św. Tomasz z Akwinu, a jako przykład podał punkt 301 dokumentu, gdzie mowa jest o logice włączania, a nie wykluczania. A jednak kłopot z paragrafem 301. zdaniem Roberta Skrzypczaka polega wbrew intencji wnioskodawcy na „jego niejednoznaczności i dopuszczeniu dowolności interpretacyjnej”. O jezuickiej formacji papieża przypominały Sigrid Müller czy Anna Bram, dla których ważne jest rozeznanie sytuacji a nie sztywne zasady i reguły. Skupiając się na obrazach Bram zwróciła uwagę, że „Kościół powinien być latarnią, szpitalem polowym dla miłości zranionej i zagubionej, schroniskiem w czasie burzy” zaś duszpasterze powinni kierować się „wyobraźnią moralną”. Konrad Glombiak przekonywał, że Franciszek w żadnym stopniu nie zбочzył z dotychczasowego nauczania o małżeństwie, jego sakramentalności i nierozzerwalności, wprowadzając tylko zmiany w duszpasterskim podejściu, jednocześnie zwrócił uwagę, że choć adhortacja jasno określa kryteria rozeznania, należy być ostrożnym, przed popełnieniem błędu. Uczestnicy konferencji nie mieli wątpliwości, że *Amoris laetitia* należy postrzegać i odczytywać w kontekście ewolucji aniżeli rewolucji¹²¹. Oczywiście jest to wypadkowa prezentowanych poglądów, które przewijały się także na innych

---

¹²⁰ Zob. K. Szczygielski, *Konkubinat jako źródło małżeńskiej przeszkody przyzwoitości publicznej w prawie kanonicznym*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2014 nr 8 (2), s. 149-165; s. Paździor, *Konkubinat w prawie kanonicznym oraz w polskim prawie cywilnym*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2017 nr 17 (2), s. 177-188.

¹²¹ Zob. s. Śliwińska, *Sprawozdanie z międzynarodowej konferencji naukowej Amoris laetitia – ewolucja czy rewolucja w nauczaniu Kościoła katolickiego o małżeństwie. Opole 24 listopada 2016 r.*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego” 2017 nr 37, s. -279-282; R. Skrzypczak, *Okaleczone...*, s. 88.

podobnie organizowanych konferencjach naukowych¹²².

Odpowiedzialny za redakcję *Wytycznych KEP* Przemysław Drąg powołał się na artykuł Roberta Speamanna, którego opinia była reakcją na postępowe stanowisko biskupów niemieckich¹²³. Autor nie wahał się użyć określeń, iż hierarchowie z Niemiec „naruszają (...) jasne normy” wypracowane przez papieży, w tym św. Jana Pawła II określone w KKK i doktrynie Kościoła. Papieska adhortacja nie może kłócić się z całością tradycji¹²⁴. 8 czerwca 2018 r. na 379. zebraniu plenarnym KEP w Janowie Podlaskim biskupi przyjęli ostatecznie *Wytyczne pastoralne do adhortacji „Amoris laetitia*. Przypomniano wskazówkę Franciszka, że zmiany w Kościele należy przeprowadzać w duchu „hermeneutyki ciągłości”, choć depozyt wiary wymaga pogłębionej refleksji, dojrzałości, odpowiadającej potrzebom i dostosowania go do „naszych czasów”, czy „danej epoki”. Zapowiadano przy tym zaangażowanie się Kościoła na różnych poziomach w adaptacji wytycznych zawartych w adhortacji¹²⁵. Poprzedziło je wiele roboczych wersji umiesz-

¹²² Jedną z takich uczelni, na której podejmowano ożywione dyskusje na temat adhortacji był UKSW. 1 XII 2016 r. staraniem Wydziału Teologicznego odbyła się tam Interdyscyplinarna Konferencja Naukowa pod tytułem: *Każdy dom jest kandelabrem (Amoris laetitia 8). Rodzina w dobie przemian*. 28 IV 2017 r. na Wydziale Studiów nad Rodziną zorganizowano międzynarodowe sympozjum – *Percezione dell'esortazione apostolica: accompagnare e discernere* – z udziałem prelegentów zagranicznych, jak i krajowych. Na tym ostatnim przyjęto założenie, że nie sposób wymiaru duszpasterskiego oddzielić od dogmatycznego, gdyż byłoby to z uszczerbkiem dla sakramentologii; zob. *Wokół adhortacji Amoris laetitia*, „Sosnowieckie Studia Teologiczne” 2016-2017 nr 8, s. 5-194; P. Ochotny, *Sprawozdanie z konferencji „każdy dom jest kandelabrem” (Amoris laetitia 8). Rodzina w dobie przemian*. Warszawa 1 grudnia 2016 r., „Warszawskie Studia Pastoralne UKSW” 2017 nr 2 (35), s. 199-203.

¹²³ Por. J. Grześkowiak, *Dopuszczenie do sakramentów osób rozwiedzionych i ponownie cywilnie poślubionych. Stanowisko Konferencji Biskupów Niemieckich*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego” 2017 nr 1 (37), s. 275-277.

¹²⁴ Zob. <http://www.pch24.pl/speamann--erozja-katolickiej-dyscypliny-sakramentalnej-w-niem>, (odczytano: 30.04.2022); także: M.L. Viscardi, C. Gentili, *Amoris laetitia: una nuova era per la teologia del matrimonio*, „Lateranum” 2017 nr 83, s. 147-166; J. Kożuchowski, *Roberta Spaemanna wizja etyki filozoficznej*, „Studia Elbląskie” 2011 nr 12, s. 397-407.

¹²⁵ „Z całą pewnością trzeba będzie wypracować nowe Dyrektorium Duszpasterstwa Rodzin dla Kościoła w Polsce. W oparciu o nie można będzie przygotować diecezjalne, względnie metropolitalne instrukcje wykonawcze oraz powołać do życia ośrodki służby małżeństwu i rodzinie. Równocześnie należy wypracować program i określić kształt przygotowania księży do podejmowania drogi towarzyszenia wiernym i rozeznawania ich konkretnych sytuacji. Pastorską posługę musimy naznaczyć bliskością, spojrzeniem pełnym szacunku i współczucia, które jednocześnie leczą, wyzwalają i zachęcają do dojrzenia w życiu chrześcijańskim (por. EG 169). Potrzebujemy ćwiczyć się w umiejętności słuchania, aby cierpliwie i wytrwale rozbudzać pragnienie chrześcijańskiego ideału i znajdujące drogi prowadzące do prawdziwego wzrostu i dojrzałości”; KEP, *Wytyczne Konferencji...*

czonych na stronach internetowych diecezji, które wprawdzie nie zostały uchwalone, ale ogólne wskazówki znalazły swoje miejsce w *Wytycznych pastoralnych*¹²⁶.

Zakończenie

W dniu 19 marca 2016 r. papież Franciszek ogłosił jeden z najbardziej nagłośnionych dokumentów pontyfikatu, adhortację *Amoris laetitia*, poruszającą problematykę małżeństwa i rodziny, która była zwieńczeniem dwóch zgromadzeń synodalnych biskupów (2014-2015). Kontrowersje wzbudziły zapisy dotyczące umożliwienia osobom rozwiedzionym i żyjącym w wolnych związkach przystępowania do Komunii Świętej. Na pozór wydawało się, że, *nihil novi sub sole*, albowiem poruszone kwestie były już przedmiotem oceny w FC. Uważna lektura obu tekstów, zarówno św. Jana Pawła II jak i Franciszka, uświadamia różnicę w podejściu, którą widać próbują rozwikłać teologowie i kanoniści. Sama kwestia dyskusji, jak się przetoczyła oraz wielość interpretacji świadczy, że sprawy do końca nie są tak oczywiste, jakby się wydawało. Uczestniczy dysput zadali sobie trud zbadania, czy w Kościele katolickim mamy do czynienia z kontynuacją tradycji, czy z faktu pojawienia się adhortacji wynika jakieś rewolucyjne przesłanie.

Otóż Franciszkowy dokument wprowadza pewien subtelny wyłom w dyscyplinie sakramentalnej, zaś utrzymany w granicach unormowanych wykładnią prawa kanonicznego, uniemożliwia kanonistom i interpretatorom w pełni szczerą ocenę. Św. Jan Paweł II określał bowiem, że pojednanie w sakramencie pokuty otwiera niektórym drogę do przyjmowania Eucharystii, o ile żałując, że naruszyli znak Przymierza i wierności Chrystusowi, są szczerze otwarci na formę życia niestojącą w sprzeczności z nierozzerwalnością małżeństwa. Chodzi ściśle o sytuacje, kiedy kobieta lub mężczyzna w kolejnym związku tym razem niesakramentalnym, z powodów niebłahych, jak troska o wychowanie dzieci, nie mogąc doprowadzić do rozstania się, postanawiają podjąć życie w pełnej wstrzemięźliwości seksualnej, czyli

---

¹²⁶ Chodzi tu o *Wskazania duszpasterskie Biskupów Polskich dla towarzyszenia rodzinie w świetle adhortacji apostolskiej „Amoris laetitia”*. W dokumencie podkreślano m.in. „Przygotowanie do sakramentu małżeństwa nie może ograniczyć się do kancelaryjnych formalności, ale jest naprawdę priorytetowym działaniem duszpasterskim. Zarówno narzeczeni, jak duszpasterze muszą na nowo odkryć jego ważność. (...) Jakość przygotowania do małżeństwa decyduje w dużej mierze o przyszłym życiu małżeńskim. Potrzeba większego zaangażowania całej wspólnoty chrześcijańskiej w to zadanie (zob. AL 205-216)”, p. 6.

powstrzymując się od aktów płciowych obwarowanych dla sakramentalnego małżeństwa. W jakiejś mierze św. Jan Paweł II był nowatorski i postępowy, ale w granicach wyznaczonych przez doktrynę Kościoła, która jest niezmienna. Wizja Wojtyły oparta była na założeniu, że jakkolwiek oceniając fakt małżonek w sytuacji rozwodowej, układając sobie nowe życie, a nie zachowując wstrzemięźliwości seksualną, pozostaje w jawnym grzechu. Stanowisko to znalazło swoje dodatkowe przełożenie w szeregu dokumentach (np. KKK), potwierdzone również przez jego następcę.

Tymczasem Franciszek proponuje uczynić kolejny krok, zastrzegając, że również jego wizja nie kłóci się z Magisterium. Proponuje pasterskie rozeznanie, spojrzenie na penitenta w duchu miłosierdzia, wnikliwe przebadanie win i zaszłości by wydobyć z głębi ludzkiego życia to, co było emanacją Ducha. W sytuacji poświadczenia okoliczności usprawiedliwiającej separację lub rozwód ale w poczuciu stworzonej krzywdy, która wypłakana „daje” jednakże „nie sankcjonuje” zarazem też „nie warunkuje” życie w czystości, by osoba ta po wyczerpaniu wszystkich możliwości powróciła do sakramentów Kościoła¹²⁷. Rękojmią dochowania wierności tradycji ma być papieski apel unikania „wszelkich błędnych interpretacji” i złożenie owej odpowiedzialności na kapłanie, a ściśle jego rozeznaniu, które warunkuje otwarcie przed penitentem łaskę sakramentu ołtarza.

Ten teologiczny dysonans rozbudził dyskusję, w której oponenti przeciwstawili wypracowane przez św. Jana Pawła II normy (FC 84) założeniom Franciszka (AL. 301, 305). Spór zapoczątkowało wystąpienie głównego referenta na synodzie kard. Waltera Kaspera, który uzależniał postawę rozwodnika od woli wychowania dziecka w wierze jako w sytuacji krańcowej wystarczający powód (po wyczerpaniu innych możliwości, które warunkował św. Jan Paweł II), by umożliwić mu dostąpienie do sakramentów. Reakcją na tego rodzaju dictum były oficjalne oskarżenia ze strony niektórych hierarchów i purpuratów (m.in. R.L. Burke, W. Brandmüller, C. Caffara, J. Meisner, J. Pujtas, C.M. Viganò, J.Z. Zekiun) pod adresem papieża o wspieranie stanowiska przez sam fakt zachowania umiaru i dystansu, posuwając

¹²⁷ A. Filipowicz dowodzi, że stosowana przez Franciszka kategoria „rozeznania” ma wszelkie cechy duchowości ignacjańskiej; zob. A. Filipowicz, *Moralność ...*, s. 45; zob. Fr. *Codziennie jeden krok. Msza św. w Domu św. Marty 22 października 2015*, <http://www.osservatoreromano.va/pl/news> (odczytano: 30.04.2022); <https://jezuici.pl/2016/12/miec-profetyczna-odwage-smialosc-franciszek-jezuitow-36-kg> (odczytano: 30.04.2022); M. Borghesi, J. M. Bergoglio, *Biografia intelektualna: dialektyka i mistyka*, (tłum.) D. Chodyniecki, Kraków 2018, s. 117-133.

się nawet do zarzucania herezji (m.in. J.P. Lenga, T. Peta, A. Schneider). Najtrudniejszy okres przypadł na lata 2016-2019.

Zasadniczo, w toczącej się batalii na słowa, można wyodrębnić dwie grupy: stanowisko kanonistów oraz kierujących się troską pastoralną, których raczej się nakładają a argumenty merytoryczne mieszają, wywołując trudność interpretacyjną. Kanoniści próbują niekiedy uzasadniać swoje spojrzenie pastoralnie, ci znowu powołują się na zapisy KPK. Jeśli chodzi o specjalistów od prawa, przytacza się powody, dla których papież nie nadał dodatkowej rangi kodeksowej wizji nakreślonej na synodzie, by doprecyzować synodalną sugestię „rozeznania” (P. Majer), uzasadnia się ciągłość nauczania, co najwyżej rozwija koncepcję, która zrodziła się jeszcze na drugim synodzie w 1980 r. (Z. Noskowski). Wyraża się pretensje, że kwestie prawne przyćmiewają w dyskusji profilaktykę, która powinna leczyć rany (U. Nowicka). Mimo głosów, iż papieski język wypowiedzi jest „ujmujący” i „praktyczny” (J. Gręźlikowski), trudno jest jednak co niektórym ocenić jednoznacznie postawę uczestników synodu. Nie do końca jest jasne, czy na synodzie aprobowano „nowe podejście” w prowokowaniu FC czy „zachowywano wstrzeźliwość” i na ile wpływało to ze szczerych chęci, a na ile było wynikiem medialnego rozgłosu, albowiem interpretacje są niespójne i pozbawione klarowności (W. Góralski, Ł. Synoradzki). Z analizy dokumentu soborowego wynika, że nie do końca sugestia Franciszka była kompatybilna z nauczaniem poprzedników, skoro ucieka się do okoliczności łagodzących w swej argumentacji wskazując, iż właśnie „sakramenty są dla chrześcijanina”, a nie na odwrót (Z. Janczewski).

Podobny chaos dominuje wśród osób interpretujących adhortację przez pryzmat pastoralny, szukając przyczyn w języku (m.in. J. Kupczak, P. Sokołowski, J. Zabielski), choć niektórzy są odmiennego zdania (A. Niemira). Zauważa się, iż tylko Franciszek stawia warunki otwierające penitentowi dostęp do Komunii Świętej (rozeznanie), choć przecież dochowanie życia „w czystości” była dla Jana Pawła II istotną furką (R. Skrzypczak). Próbuje się zwracać uwagę na nowe wyzwania wymagające nieco innej optyki niż tej sprzed kilkadziesiątu lat (S. Biały, B. Drożdż). Podziela się pogląd, że jednak sytuacja sakramentalna nie dla wszystkich par małżeńskich jest jasna, stąd owa dyspensa (m.in. J. Zabielski, Z. Zaremski), analizuje się odpowiedzialność sumienia (K.H. Menke). Przyjmuje, że w minimalnym tylko stopniu Franciszek odbiega od swoich poprzedników dokonując drobnej „korekty” w Magisterium, a krytyka pod adresem papieża jest nieuzasadniona (m.in. A. Filipowicz, K. Glombiak, Z. Noskowski, I. Mroczkow-

ski, J. Kupczak, M. Tykfer). Inni znowu optują, że nawet drobne ustępstwo oznaczać ma sankcjonowanie grzechu (m.in. T. Jaklewicz).

Mimo podjętych dyskusji wokół możliwości dostępu osób będących w związkach nieuregulowanych, Kościół pozostaje wierny doktrynie z aspekcie sakramentalnym, podkreślając nierozzerwalność małżeństwa. Osoby żyjące poza sakramentami, w myśl Magisterium, nie są wykluczone, będąc nadal częścią Kościoła, wszelkie jednakże próby podważenia dotychczasowego nauczania, nie mogą przyćmić prawdy, że tylko sakramentalny charakter małżeństwa jest fundamentem rodziny i trudno utożsamić taki związek z innego tego rodzaju typem, które stwarza tylko pozór węzła małżeńskiego. Franciszek wielokrotnie przypomina w adhortacji o nie naruszalności sakramentu. Dziś można mieć wrażenie, że zaporą przeciw rozwodnikom „chyli się ku upadkowi, przepuszczając brudną wodę w głąb Kościoła” – mówi w kontekście podobnego problemu w okresie posoborowym podnoszonego przez Roberta Spaemanna – R. Skrzypczak, jednak „Kościół ma słowa życia wiecznego” z czego wynika, że wszelkie konsekwencje dzisiejszych argumentów i dywagacji „będą pozytywne”, zwłaszcza, że im bardziej zmierza się ku przyszłości, tym bardziej rośnie potrzeba powrotu do źródeł „niezmiennego nauczania chrześcijańskiego”¹²⁸.

Papież Franciszek stara się bronić swój punkt widzenia i jeśli nie zareagował na falę krytyki, to potem próbował odnieść się do swojej postawy, pokazując, jak widzi rodzący się dysonans i co leży mu na sercu. Pragnieniem Franciszka nie jest zmiana zapatrywań, ale nowe *aggiornamento*¹²⁹. Kościół w jego wizji nie może stać w miejscu, ale wychodzić naprzeciw nowym głosom. Nie uciekać od problemów, ale zmierzyć się z nimi, choćby rodziły one znaki zapytania. W przeciwnym razie Kościół pozbędzie się „pokory”, przestanie być Kościołem słuchającym, straci „młodość” i zamieni się w „muzeum”¹³⁰. Kwestia par rozwiedzionych będących w nowych

¹²⁸ Por. R. Skrzypczak, *Okaleczone...*, s. 91.

¹²⁹ Spadaro, *Intervista a Papa Francesco*, „La Civiltà Cattolica” 2013 nr 3 (3918), s. 467.

¹³⁰ Fr, *Christus vivit*, nr 41, 177; zob. także: A. Spadaro, „Svegliate il mondo!”. *Colloquio di Papa Francesco con i Superiori Generali*, „La Civiltà Cattolica” 2014 nr 1 (3925), s. 6; Fr, *Nie bądźmy nigdy niewolnikami prawa. Msza św. w Domu św. Marty 24 października 2016*, <http://www.osservatoreromano.va/pl/news/>, (odczytano: 30.04.2022); Fr, *Rygorystyczny, ale przynajmniej uczciwy. Msza św. w Domu św. Marty 5 maja 2017*, <http://www.osservatoreromano.va/pl/news/>, (odczytano: 30.04.2022); Tomáš Halík (w rozmowie z Tomaszem Maćkowiakiem), *Młyn, który klekocze, ale już nie miele*, „Więź” 2017 nr 2 (668), s. 101-104; Franciszek, *Nowe buklaki. Msza św. w Domu św. Marty 18 stycznia 2016*, <http://www.osservatoreromano.va/pl/news/>, (odczytano: 30.04.2022).

relacjach nie da się, zdaniem Franciszka, sprowadzić jedynie do pytania o umożliwienie im Komunii Świętej, która w rozumieniu Głowy Kościoła, została opacznie wykorzystana. Papież, jak gdyby wyszedł poza ramy milczenia, by od czasu do czasu odnieść się do tych bolesnych dyskusji. Kto sprowadza rozmowę tylko do tego zagadnienia, zdaniem Franciszka, nie rozumie, na czym polega prawdziwy problem. Wśród wielu ogólnikowości wynikających z treści dokumentu jeden zarzut wydaje się być istotny. Próba tłumaczenia, że osoba rozwiedziona, żyjąca w nowym związku nie w pełni ponosi odpowiedzialność za stan grzechu, w jakim tkwi oczywiście może być usprawiedliwieniem po głębszym rozeznaniu w sytuacji osób niepoczytalnych. Ale czy każde inne rozeznanie może usprawiedliwić wagę grzechu? Papież Franciszek nie przytacza innych kazusów, a jedynie nakłada odpowiedzialność za wagę rozeznania na osobę rozeznającą. Czy to coś istotnego wnosi w zestawieniu ze św. Janem Pawłem II? Niewątpliwe adhortacja stworzyła pewien paradoks komplikacji, gdyż pojawił się konflikt między zachowaniem tradycji, a otwartością na zmianę, co jedno drugiego nie wyklucza, ale w tym kontrowersyjnym aspekcie, może mieć poważne konsekwencje dla przyszłości Kościoła. Stąd konieczność zabrania głosu przez partykularne episkopaty (także w Polsce) w obawie przez fałdą niewłaściwej interpretacji.

Streszczenie

W 2014 i 2015 roku miały miejsce dwa synodalne zgromadzenia biskupów w Rzymie na temat małżeństwa i rodziny. Już w trakcie ich trwania przebijały się głosy o zapowiadanej rewolucji w doktrynie Kościoła. W 2016 r. papież Franciszek w Roku Miłosierdzia podpisał adhortację apostolską *Amoris laetitia* – *Radość miłości* – która była zwieńczeniem owych obrad. Tekst podzielony został na 9 rozdziałów i obejmuje 325 numerów. Największe emocje wywołał rozdział ósmy. Franciszek przedstawił w nim wizję miłosierdzia w akcie duszpasterskiego rozeznania, w sytuacjach kryzysów małżeńskich, zakończonych rozwodem i separacją. Na pozór wydawało się to niewiele odbiegającego od tego, co podniósł św. Jan Paweł II w adhortacji FC. Papież dopuszczał wówczas okoliczność przystępowania osób będących w związkach nieformalnych, tudzież rozwodników do Komunii Świętej pod warunkiem życia w czystości intymnej. Franciszek poszedł o krok dalej. Nie kwestionując doktryny Kościoła i dochowując jej wierność, dał zielone światło osobom żyjącym w takim układzie, jeśli

uznali w duchu poprzednie życie w małżeństwie za nieudane. Nie zapowiedział wprost, że osoby takie mogą przystępować do sakramentu ołtarza, ale też nie zakwestionował takiej możliwości. Warunkiem było właściwe rozeznanie takich przypadków przez osobę duchowną. W łonie Kościoła, na różnych poziomach przewinęła się żarliwa dyskusja, teologów, biskupów i osób świeckich dla których sprawy wiary nie są obojętne czego tak naprawdę podjął się papież Franciszek i czego oczekuje. Same tytuły publikacji i toczących się sporów wskazywały, że papieski dokument podzielił opinie. Wydaje się, że nie ma jednoznacznej oceny w tym środowisku, co do dokumentu (pomimo jednoznacznej deklaracji Kościoła katolickiego), który nadal będzie rodził spekulacje, ponieważ od oceny pastoralnej grzechu ciężkiego, będzie zależeć umożliwienie dostępu do Komunii Świętej. Nie wydaje się, by przez ten papieski krok w sprawach skądinąd trudnych i złożonych mogło dojść do zachwiania wiary w Kościół. Kościół, żeby być wspólnotą jedności i mocy w dziele samego Stwórcy musi zmierzyć się ze wszystkim aspektami ludzkiej ułomności. Wszelka forma sprowadzenia zagubionych na drogę prawdy czyni z Kościoła Chrystusowego w pełni przybytek Boży, nawet jeśli z pozoru wydaje się to sprzeczne z doktryną wiary czy niemożliwe do zrealizowania

Słowa kluczowe: *małżeństwo, Komunia Św., spowiedź, rozwód, dyscyplina Kościoła rzymskokatolickiego.*

Controversies over Chapter VIII of the Apostolic Exhortation *Amoris Laetitia* by Pope Francis. Evaluation and analytical study in retrospective view

Summary

In 2014 and 2015 took place two synodal assemblies of bishops in Rome on marriage and family. Already during the proceedings, voices were heard about upcoming revolution in the doctrine of the Church. In 2016, in the Year of Mercy Pope Francis signed the apostolic exhortation *Amoris Laetitia* – The Joy of Love – which was the culmination of these deliberations. The text is divided into 9 chapters and includes 325 numbers. Among them, Chapter 8 provoked the greatest emotions. In it, Francis presented a vision of mercy as an act of pastoral discernment in situations of marital

crises ending in divorce and separation. On the surface, this did not seem very different from what John Paul II raised in his adoration *Familiaris Consortio*. At that time, the Pope allowed people engaged in informal relationships, or divorcees, to receive Holy Communion on the condition that they lived in intimate chastity. Francis went one step further. Without questioning the doctrine of the Church and remaining faithful to it, he gave the green light to those who lived in such a relationship, if they considered their marriages in their past life to be unsuccessful. He did not explicitly announce that such people should be allowed to receive the sacrament of the altar, but he did not question such a possibility either. The condition was the proper recognition of such cases by a clergyman. In the heart of the Church, at various levels, there was an ardent discussion of theologians, bishops and lay people for whom the matters of faith were not indifferent, about what Pope Francis really undertook and what he truly expected. The very titles of publications and pending disputes indicated that the papal document divided public opinion. It seems that there is no unambiguous assessment in the ecclesiastical environment as to the document (despite the unequivocal declaration of the Catholic Church), which will continue to give rise to speculations, because access to Holy Communion will depend on the pastoral evaluation of a grave sin. It does not seem that the papal step in these otherwise difficult and complex matters could cause a disturbance of faith in the Church. To be a community of unity and power in the eternal act of the Creator himself, the Church must face all aspects of human imperfection. Any effort to bring back the lost to the path of truth makes the Church of Christ fully God's tabernacle, even if it appears to be contrary to the doctrine of faith or impossible to achieve.

Keywords: *marriage, blessed Eucharist, penance, divorce, marriage, discipline of Roman Catholic Church.*

Bibliografia

Benedykt XVI, *Posynodalna adhortacja apostolska „Sacramentum caritatis”*, Rzym 2007.

Franciszek, *Adhortacja apostolska „Evangelii gaudium”*, Rzym 2013.

Franciszek, *List apostolski „Misericordia et misera”*, Rzym 2016.

Franciszek, *Posynodalna adhortacja apostolska „Amoris letitia”*, Rzym 2016.

Franciszek, *Posynodalna adhortacja apostolska „Christus vivat”*, Loreto, 2019.

Franciszek, *Przemówienie podczas audiencji generalnej* (5 VIII 2015), cyt. za: *XIV Zwyczajne Zgromadzenie Ogólne Synodu Biskupów, Relatio finalis* (24 X 2015), Libreria Editrice Vaticana, 2015.

Franciszek, *Rodzina oparta na związku mężczyzny i kobiety jest faktem antropologicznym. Przemówienie podczas seminarium na temat komplementarności mężczyzny i kobiety* (Watykan 17 XI 2014), „L'Osservatore Romano” (PI) 2014 nr 12, s. 37.

Jan Paweł II, *Adhortacja apostolska „Familiaris consortio”*, Rzym 1981.

Jan Paweł II, *Adhortacja apostolska „Reconciliatio et paenitentia”*, Rzym 1984.

Jan Paweł II, *Motu proprio „Iusti iudicis”*, Acta Apostolicae Sedis [dalej: AAS] 80 (1988).

Jan Paweł II, *Encyklika „Veritatis splendor”*, Rzym 1993.

Kongregacja Nauki Wiary, *List na temat przyjmowania Komunii świętej przez wiernych rozwiedzionych i żyjących w nowych związkach* (14 IX 1994), „L'Osservatore Romano” (PI), 1994, nr 11 (15), s. 49-52.

Kongregacja Nauki Wiary, *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Rzym 1992.

Konferencja Episkopatu Polski, *Wskazania duszpasterskie Biskupów Polskich dla towarzyszenia rodzinie w świetle adhortacji apostolskiej „Amoris laetitia”*.

Konferencja Episkopatu Polski, *Wytyczne Konferencji Episkopatu Polski dla kapłanów, osób życia konsekrowanego i wiernych świeckich na temat głoszenia Ewangelii rodziny w duszpasterstwie małżeństw i rodzin*, Warszawa 1 VI 2017 r.

Konferencja Episkopatu Polski, *Wytyczne pastoralne do adhortacji „Amoris laetitia”*, 9 VI 2018, Wiadomości KAI. „Biuletyn Katolickiej Agencji Informacyjnej”, 17 VI 2018.

Papieska Rada ds. Tekstów Prawnych, *Deklaracja dopuszczaniu do Komunii Świętej rozwiedzionych, którzy zawarli nowy związek* (24 VI 2000), „L'Osservatore Romano” (PI), 2000 nr 10 (21), s. 55-56.

Pontificio Consiglio per l'interpretazione Dei Testi Legislativi, Dichiarazione The Code, w: *Enchiridion Vaticanum*, t. 19.

Reskrypt Sekretarza Stanu ex audientia Sanctissimi z 5 VI 2017 r.; AAS 108 (2016), s. 1071-1074.

*

Barberini E., *Critica alla Amoris laetitia di 45 teologi e filosofi cattolici di tutto il mondo*, „Corrispondenza Romana”, 12 VII 2016.

Biały S., *Troska Kościoła Polskiego o małżeństwa rozwiedzione po opublikowaniu adhortacji apostolskiej Amoris laetitia. Aspekt Komunii Świętej*,

„Studia Teologiczne”, Białystok-Drohiczyń-Łomża, 2017 nr 35, s. 61-75.

Bogner D., *Un cenno di cambiamento. L'ambivalenza della «gradualità» in Amoris laetitia*, w: „*Amoris Laetitia: un punto di svolta per la teologia morale?*”, (red.) s. Goertz, C. Witting, (tłum.) s. Furlani, A. Staude, E. Capi-sani, C. Balsamo, Edizioni San Paolo, 2017, s. 163-180.

Borghesi M., Bergoglio J. M., *Biografia intelektualna: dialektyka i mistyka*, (tłum.) D. Chodyniecki, Kraków 2018.

Buttiglione R., *Przyjacielska odpowiedź krytykom „Amoris laetitia”*, (tłum.) M. Chojnacki, Kraków 2018.

Carpin A., *Indissolubilità del matrimonio. La tradizione della Chiesa antica*, Bologna 2014.

Carlotti P., *La morale di papa Francesco*, Bologna 2017.

Casper W., *Il Vangelo della famiglia*, Brescia 2014.

Ceretti G., *Divorzio, nuove nozze e penitenta nella Chiesa primitiva*, Roma 2013.

Coccopalmerio F., *Il capitolo ottavo della esortazione apostolica postsinodale „Amoris laetitia”*, Città del Vaticano 2017.

Coccopalmerio F., *Radość miłości. Przewodnik po ósmym rozdziale adhortacji Amoris laetitia papieża Franciszka*, (tłum.) E. Augustyn, Kraków 2017.

Czaja A., *Sakramentalne małżeństwo w świetle encykliki Benedykta XVI „Deus Caritas Est”*, w: *Sens i wartość małżeństwa*, (red.) A. Czaja, M. Wy-żlic, Lublin 2008.

Dokumenty Soborów Powszechnych, (red.) A. Baron, H. Pietras, Kraków 2004. t. 3-4/2.

Drożdż B., *Nie ma powodu ustawać w drodze – o radosnej miłości w rodzinie na kanwie adhortacji apostolskiej Amoris laetitia*, „*Perspectiva*” Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne, 2016 R. 15 nr 1 (28), s. 16-26.

Dyduch J., *Adhortacja „Amoris laetitia” twórczą kontynuacją adhortacji „Familiaris consortio”?*, w: *Dyskusje nad „Amoris laetitia” (Annales Canonici Monographiae, nr 6)*, (red.) P. KroczeK, Kraków 2017, s. 27-46.

Filipowicz A., *Moralność według papieża Franciszka*, „*Studia Bobolanum*” 2019 nr 3, s. 27-58.

Góralczyk P., *Powtórne związki małżeńskie w teologicznym i etycznym świetle*, Ząbki 1995.

Góralski W., *Adhortacja apostolska „Amoris laetitia” papieża Franciszka. Prezentacja dokumentu z komentarzem do nn. 300-308*, Płock 2016.

Góralski W., *O właściwe rozumienie nierozzerwalności małżeństwa. W trosce o rozwiedzionych, którzy zawarli nowy związek*, „*Niedziela*” (6 IV

2014) nr 14, s. 25.

Góralski W., *Potrzebna urzędowa wykładnia. O właściwą interpretację rozdziału VIII adhortacji apostolskiej papieża Franciszka „Amoris laetitia”, „Niedziela”* (6 XI 2016) nr 45, s. 28-29.

Góralski W., *Problem dostępu do Komunii świętej katolików rozwiedzionych i żyjących w małżeństwie cywilnym*, w: *Małżeństwo i rodzina w prawie kanonicznym i w prawie polskim*, (red.) J. Krukowski, M. Sitarz, K. Gręźlikowski, Lublin 2017, s. 87-108.

Góralski W., *Problem udziału w życiu sakramentalnym osób żyjących w niekanonicznych związkach małżeńskich*,

„Roczniki Nauk Prawnych” 2004 nr 14, z. 2, s. 97-107.

Góralski W., *Sprawiedliwość czy miłosierdzie? Problem Komunii Świętej katolików rozwiedzionych i żyjących w małżeństwie cywilnym*, Płock 2016.

Grad P., *Unieszkodliwianie Magisterium. Studium dyskusji o Amoris laetitia*, „Christianitas” 2016 nr 65, s. 41-84.

Grześkowiak J., *Dopuszczenie do sakramentów osób rozwiedzionych i ponownie cywilnie poślubionych. Stanowisko Konferencji Biskupów Niemieckich*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego” 2017 nr 1 (37), s. 275-277.

Gręźlikowski J., *Implikacje prawno-duszpasterskie adhortacji apostolskiej Amoris laetitia*, „Studia włocławskie” 2017 nr 19, s. 333-350.

Gręźlikowski J., *Wymiar prawny pozostawania katolika w związku niesakramentalnym*, „Forum Iuridicum” 2005 nr 4, s. 159-188.

Grzywocz K., *Norma dla człowieka, nie człowiek dla normy*, w: *Kłopoty z „Amoris laetitia”, „Więź”* 2016 nr 4, s. 109-121.

Halik T., (w rozmowie z Tomaszem Maćkowiakiem), *Młyn, który klekocze, ale już nie miele*, „Więź” 2017 nr 2, s. 101-104.

Hryniewicz W., *Blask miłosierdzia*, Kraków 2015.

Jaklewicz T., *Komunia dla rozwiedzionych. Dlaczego nie?*, „Gość Niedzielny” 1 III 2015, nr 9, s. 28.

Jaklewicz T., *Przed synodem*, „Gość Niedzielny” 2014 nr 20, s. 12.

Janczewski Z., *Problem recepcji adhortacji apostolskiej Amoris laetitia w kwestii przystępowania do sakramentów pokuty i Eucharystii osób rozwiedzionych*, „Prawo Kanoniczne” 2018 nr 2 (61), s. 31-62.

Janczewski Z., *Przyjmowanie Eucharystii przez osoby żyjące w małżeństwach niesakramentalnych*, w: *Reddite ergo...*

Janczewski Z., *Udzielanie Komunii św. osobom rozwiedzionym? Analiza adhortacji „Amoris laetitia” papieża Franciszka*, „Prawo Kanoniczne” 2016 nr 2 (59), s. 41-58.

Jaworski K., *Czy można przyjąć Ciało Chrystusa w sposób duchowy? Komunia duchowa i jej skutki*, „Colloquia Theologica Ottoniana” 2020 nr 36, s. 143-162.

Kania T., *Lammissibilità all'Eucaristia dei divorziati risposati: l'insegnamento della Chiesa e la discussione teologico-morale contemporanea*, Roma 1997.

Kantor R., *To Bóg jest miłością, a nie miłość Bogiem. Małżeństwo, nieprawidłowe związki, duszpasterstwo niesakramentalnych*, Tarnów 2009.

Kłopoty z „*Amoris laetitia*”, „Więź” 2016 nr 4 (59), s. 101-145.

Kożuchowski J., *Roberta Spaemanna wizja etyki filozoficznej*, „Studia Elbląskie” 2011, nr 12, s. 397-407.

Krajczyński J., *Droga rozeznawania. Pomoc dla osób rozwiedzionych żyjących w nowych związkach*, „Ius Matrimoniale” 2017 nr 2 (28), s. 17-46.

Krajczyński J., *Rozeznanie sytuacji osób rozwiedzionych żyjących w nowych związkach. Praktyczny komentarz do „Amoris laetitia”*, Kraków 2017.

Kratiuk K., *Synod papieża Franciszka*, Warszawa 2016.

Kroczek P., *Duszpasterska troska o rodziny zranione*, w: *Droga do „Amoris laetitia”* (Annales Canonici Monographiae, nr 5), (red.) P. Kroczek, J. Krzywda, A. Sosnowski, Kraków 2017, s. 141-158.

Krzemiński K., *Jedność wszystkich rodzin i małżeństw w Kościele w oparciu o Amoris laetitia Papieża Franciszka*, „Studia Pelplińskie” 2017 t. 51, s. 233-243.

Kupczak J., *Amoris laetitia. Konflikt interpretacji. Najważniejsza debata w Kościele od zakończenia Soboru Watykańskiego II*, „W drodze”, Poznań 2020.

Kupczak J., *Źródła sporu o „Amoris laetitia”*, Poznań 2018.

Kuropatwa A., *Niesakramentalne małżeństwa jako problem i wyzwanie współczesności. Studium moralno-społeczne w świetle wybranego nauczania Kościoła posoborowego*, Warszawa 2018, mps.

Lubowicki K., *Kontekst teologiczny synodalnych dyskusji o małżeństwie i rodzinie*, Wrocław 2020.

Luño A. R., *Amoris laetitia: Wskazania dla duszpasterskiego rozeznania*, „Warszawskie Studia Pastoralne UKSW” 2017 nr 1 (34), s. 247-251.

Lüdicke K., *Amoris laetitia – spojrzenie kanonisty*, „Warszawskie Studia Pastoralne UKSW” 2017 nr 1 (34), s. 241-246.

Machinek M., *Logika inkluzji papieża Franciszka. Pytanie otwarte na marginesie adhortacji „Amoris laetitia”*, „Forum Teologiczne” 2017 nr 18, s. 197-211.

Majer P., *Czy adhortacja „Amoris Laetitia” zmieniła kan. 915 KPK?*, „Prawo Kanoniczne” 2019 nr 4 (62), s. 91- 111.

Majer P., *Zawarcie małżeństwa kanonicznego bez skutków cywilnych (kan. 1071 § 1, 2° Kodeksu Prawa Kanonicznego)*, Kraków 2009.

Martin J., *Klucz do „Amoris laetitia”*, „Więź” 2016 nr 2 (59), s. 49-52.

Menke K.H., *Posynodalna adhortacja apostolska „Amoris laetitia” w polu napięcia między wolnością i prawdą*, „Międzynarodowy Przegląd Teologiczny – *Communio*”, Wrocław 2016 nr 4 (196), s. 170-183.

Moskal P., *Miłość Boga w pismach św. Tomasza z Akwinu*, „*Verbum Vitae*” 2013 nr 23, s. 183-195.

Mroczkowski I., *Etos miłosierdzia a wierność małżeńska. Moralne dylematy osób żyjących w związkach niesakramentalnych w świetle adhortacji Amoris laetitia papieża Franciszka*, Płock 2017.

Muszala A., *Rozeznawanie w „Amoris laetitia” papieża Franciszka*, w: *Rozeznawanie – przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, (red.) s. Drzyżdżyk, M. Gilski, Kraków 2019, s. 221-251.

Müller G., *Dlaczego adhortacja „Amoris laetitia” może i powinna być rozumiana w sensie ortodoksyjnym*, w: R. Buttiglione, *Przyjacielska odpowiedź krytykom „Amoris laetitia”*, Kraków 2018, s. 5-30.

Müller G., *Świadectwo mocy łaski. O nierozzerwalności małżeństwa i debacie dotyczącej dopuszczenia do sakramentów osób rozwiedzionych żyjących w nowych związkach*, w: *Pozostać w prawdzie Chrystusa. Małżeństwo i komunie w Kościele katolickim*, (red.) R. Dodaro, Poznań 2015, s. 143-159.

Nadbrzeżny A., *Łaska sakramentu małżeństwa w posoborowym nauczaniu magisterium Kościoła*, w: *Sens... .*

Niemira A., *Wymóg miłosierdzia w działalności duszpasterstwa rodzin. Refleksje wokół adhortacji Amoris laetitia*, „*Studia wrocławskie*” 2019 nr 21, s. 257-274.

Noskowski Z., *Roma locuta, causa non finita*, w: *Kłopoty...*, s. 129-138.

Nowicka U., *Komunia dla rozwodników? Refleksje na kanwie wypowiedzi Prefekta Kongregacji Nauki Wiary z 23 października 2013 r.*, w: *Reddite ergo...*, s. 532-546.

Ochotny P., *Sprawozdanie z konferencji „każdy dom jest kandelabrem” (Amoris laetitia 8). Rodzina w dobie przemian*. Warszawa 1 grudnia 2016 r., „*Warszawskie Studia Pastoralne UKSW*” 2017 nr 2 (35), s. 199-203.

Paolis De V., *I divorziati risposati e il Sacramento dell'eucaristia e della penitenza*, w: *Permanere nella verità di Cristo matrimonio e comunione nella chiesa cattolica*, (red.) R. Dodaro, Roma 2014.

Paolis De V., *Rozwiedzeni żyjący w nowych związkach a sakramenty*, w: *Pozostać...*, s. 175-204.

Paździor S., *Konkubinat w prawie kanonicznym oraz w polskim prawie cywilnym*, „Roczniki Nauk Prawnych”, 2007 t. 17, nr 2, s. 177-188.

Ropiak S., *Modlitwa w polskich rodzinach w świetle adhortacji Amoris laetitia*, „Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne «Perspectiva»”, 2018 nr 1 (32), s. 140-152.

Rozeznanie – przeszłość, terażniejszość, przyszłość, (red.) s. Drzyżdżyk, M. Gilski, Kraków 2019.

Rozkrut T., *Ochrona Eucharystii a zakaz dopuszczania do Komunii świętej osób trwających z uporem w jawnym grzechu ciężkim*, „Annales Canonici” 2005, nr 1, s. 31-44.

Rujner A. J., *Decyzja nieodwołalna na przykładzie małżeństwa sakramentalnego. Studium teologicznomoralne*, Warszawa 2021.

Sistach Martinez L., *Come applicare L'Amoris laetitia*, Città del Vaticano 2017.

Sokołowski P., *Zagrożenia miłości męża i żony według adhortacji apostolskiej Amoris laetitia papieża Franciszka*, „Ateneum kapłańskie” 2017 z. 1 (647), s. 42-52.

Skrzypczak R., *Miłość małżeńska i rodzinna w nauczaniu papieża Franciszka*, „Studia Bobolanum” 2019 nr 3, s. 93-103.

Skrzypczak R., *Okaleczone relacje a duch miłosierdzia. Trudna recepcja adhortacji „Amoris laetitia” Papieża Franciszka*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 2016 t. 29, nr 4, s. 76-110.

Spadaro A., *Intervista a Papa Francesco*, „La Civiltà Cattolica” 2013 nr 3 (3918), s. 467.

Spadaro A., *„Svegliate il mondo!”. Colloquio di Papa Francesco con i Superiori Generali*, „La Civiltà Cattolica” 2014 nr 1 (3925), s. 6.

Steczkowski P., *Dopuszczenie do Komunii Świętej osób żyjących po małżeństwu bez małżeństwa – norma czy subiektywna ocena?*, w: *Dyskusje nad Amoris laetitia*, (red.) P. KroczeK, „Annales Canonici Monographiae” 2017 nr 6, s. 69-93.

Strzelczyk G., *Sakrament Eucharystii*, w: *Znaki Tajemnicy. Sakramenty w teorii i praktyce Kościoła*, (red.) K. Porosło, R.J. Woźniak, Kraków 2018, s. 347-388.

Synoradzki Ł., *Komunia święta osób żyjących w związkach niesakramentalnych*, w: *Małżeństwo i rodzina podstawową troską Kościoła*, (red.) A. Domaszek, M. Saj, Warszawa 2015, s. 63-77.

Szczot E., *Dopuszczanie do Komunii świętej wiernego katolika podlegającego normie kan. 915 KPK*, „Roczniki Nauk Prawnych” 1998 nr 8, s. 205-223.

Szczygielski K., *Konkubinat jako źródło małżeńskiej przeszkody przy-*

zwoitości publicznej w prawie kanonicznym, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2014 nr 2 (8), s. 149-165.

Śliwińska S., *Sprawozdanie z międzynarodowej konferencji naukowej Amoris laetitia – ewolucja czy rewolucja w nauczaniu Kościoła katolickiego o małżeństwie. Opole 24 listopada 2016 r.*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego” 2017 nr 37, s. 279-282.

Tęsknota i głód. O ludziach żyjących w związkach niesakramentalnych, (red.) M. Paciuszkiewicz, M. Topczewska-Metelska, W. Wasilewski, Warszawa 1993.

Tykfer M., *Duszpasterstwo nawrócone, czyli pedagogika Franciszka*, w: *Kłopoty z „Amoris laetitia”*, „Więź” 2016 nr 4 (59), s. 101-108.

Vignelli G., *Rewolucja duszpasterska. Sześć słów talizmanów w synodalnej debacie o rodzinie*, (tłum.) A. Zielińska Kraków 2016, s. 75-85.

Viscardi M.L., Gentili C., *Amoris Laetitia: una nuova era per la teologia del matrimonio*, „Lateranum” 2017, nr 83, s. 147-166.

Werckmeister J., *Access to the Sacraments for Remarried Divorcees*, *Revue de Droit Canonique* 1998 nr 48, s. 59-78.

Wokół adhortacji Amoris laetitia, „Sosnowieckie Studia Teologiczne” 2016-2017 nr 8, s. 5-194.

Zabielski J., *Moralno-pastoralne wyzwania wobec współczesnej rodziny w świetle adhortacji Amoris laetitia*, „Przegląd Teologiczny Collectanea Theologica” 2018 nr 3 (88), s. 137-147.

Zabielski J., *Rodzina jako wezwanie współczesnej ewangelizacji. Przekaz III Nadzwyczajnego Zgromadzenia Synodu Biskupów 2014 r.*, „Przegląd Teologiczny Collectanea Theologica” 2017 nr 3 (87), s. 186-196.

Zabielski J., *Urzeczywistnienie miłości małżeńskiej w rodzinie w świetle adhortacji Amoris laetitia*, „Sosnowieckie Studia Teologiczne” 2016-2017 t. 13, s. 169-174.

Zaremski Z., *Zaangażowanie Kościoła w Polsce w służbę małżeństwu i rodzinie*, „Ateneum kapłańskie” 2015 z. 2 (639), s. 215-228.

**

<https://www.agensir.it/>

<http://www.assisipax.org/>

<https://www.deon.pl>

<http://www.diecezja.wloclawek.pl/>

<https://ekai.pl/>

<http://familiacristiana.it/>

<http://www.fronda.pl>

<http://gloria.tv/>
<http://gosc.pl/>
<http://info.wiara.pl/>
<https://jezuici.pl/>
<https://kosciol.wiara.pl/>
<http://krakow.gosc.pl/>
<https://naszdzienik.pl/>
<https://www.ncregister.com/>
<https://opoka.org.pl/>
<http://www.pch24.pl/>
<http://press.vatican.va/>
<https://rorate-caeli.blogspot.com/>
<https://naszdzienik.pl/>
<http://www.szyran.republika.pl/>
<http://www.osservatoreromano.va/pl>
<http://tygodnik.onet.pl/>
<http://wiesz.com.pl>
<http://www.vatican.va/>
<http://vaticaninsider.lastampa.it/>
<https://vdocuments.pub/>
<http://www.zenit.org/it/>

